

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ

เนื่องจากบ้านเมืองเจริญขึ้น การปกครองขยายออกไปตามหัวเมืองต่าง ๆ การจะให้คนนำข่าวไปบอกย่อมลำบาก จะนั่นเมื่อมีราชกิจที่จะส่งไปยังหัวเมืองหรือมีความคิดเห็นเรื่องอะไร ก็ทำเป็นจดหมายหรือพระราชหัตถเลขา ไปยังบุคคลที่ต้องการให้ทราบ เช่น พระราชหัตถเลขาที่มีไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นแบบสมบูรณ์ของจดหมายราชการ ส่วนฉบับอื่น ๆ ถือว่าเป็นพระราชหัตถเลขาของทางราชการเช่นเดียวกัน พระราชหัตถเลขามีมากมาย ส่วนมากเป็นความรู้ ทำให้ทราบถึงเรื่องราวต่าง ๆ และคำแนะนำสำคัญ ๆ เมื่ออ่านจะทราบได้ว่าบุคคลผู้นั้นมีคำแนะนำที่ราชกิจกรจะใช้ในสิ่งนั้น

ลักษณะของพระราชหัตถเลขา เป็นจดหมายแบบได้ดังนี้

ก. พระราชหัตถเลขาที่มีไปยังพระบรมวงศานุวงศ์ที่สูงกว่า และถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีคำชี้แจงและลงท้าย (กราบทูล กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงทราบ ความมีความลับแต่จะโปรด)

ข. พระราชหัตถเลขาที่มีไปยังพระบรมวงศานุวงศ์และบุคคลอื่น มีคำชี้แจงแต่ไม่มีคำลงท้าย

พระราชหัตถเลขาที่ส่งขนะประพاسตามหัวเมืองต่าง ๆ จะมีบันทึกรายวันด้วย เช่น รายทางเสด็จประพาสล้านนาเมืองแม่เมาะ มีบันทึกว่าเสด็จฯ วันที่ ๖ โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ไกลบ้าน และพระราชหัตถเลขา เนื่องจากเสด็จพระราชดำเนินประพาสสู่โปรตุเกส พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้บรรยายสืบต่อ ๆ และบันทึกประจำวัน

การใช้ภาษา เป็นภาษาไทยล้วนคึ่งกับสมัยนี้ จะผิดกันแค่ส่วนนุนภาษาและการสะกดการันต์ ส่วนคำที่มาจากภาษาต่างประเทศ ก็เหมือนกับที่นำภาษาอังกฤษมาใช้ทันทีพัทฯ พระองค์มีนโยบายจะพัฒนาประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้า จึงรับภาษาอังกฤษมาใช้ ผู้มีความรู้ภาษาอังกฤษก็ได้เข้ารับราชการ ถ้าเป็นบุคคลภายนอกอ่านแล้วย่อมไม่เข้าใจ ส่วนบุคคลที่รับราชการย่ออ่านเข้าใจแจ้ง เมื่อมีพระราชหัตถเลขาถึงผู้ใด ถ้ารู้ภาษาอังกฤษมาก ก็จะเพิ่มภาษาอังกฤษให้มากขึ้น ถ้าเสด็จหัวเมืองเหนือ หรือสถานที่ลือชื่อต่าง ๆ และบ้านไทยก็จะมีส่วนนุนภาษาอย่างไทย เช่น เสด็จประพาสล้านนาเมืองแม่เมาะ ในฉบับนี้และฉบับอื่น ๆ จะมีภาษาอังกฤษน้อย ถ้าเป็นพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน จะใช้ภาษาอังกฤษมาก

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ

เนื่องจากบ้านเมืองเจริญขึ้น การปกครองขยายออกไปตามหัวเมืองต่าง ๆ การจะให้คนนำข่าวไปบอกย่อมลำบาก จะนั่นเมื่อมีราชกิจที่จะส่งไปยังหัวเมืองหรือมีความคิดเห็นเรื่องอะไร ก็ทำเป็นจดหมายหรือพระราชหัตถเลขา ไปยังบุคคลที่ต้องการให้ทราบ เช่น พระราชหัตถเลขาที่มีไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นแบบสมบูรณ์ของจดหมายราชการ ส่วนฉบับอื่น ๆ ถือว่าเป็นพระราชหัตถเลขาของทางราชการเช่นเดียวกัน พระราชหัตถเลขามีมากมาย ส่วนมากเป็นความรู้ ทำให้ทราบถึงเรื่องราวต่าง ๆ และคำแนะนำสำคัญ ๆ เมื่ออ่านจะทราบได้ว่าบุคคลผู้นั้นมีคำแนะนำที่ราชกิจกรจะใช้ในสิ่งนั้น

ลักษณะของพระราชหัตถเลขา เป็นจดหมายแบบได้ดังนี้

ก. พระราชหัตถเลขาที่มีไปยังพระบรมวงศานุวงศ์ที่สูงกว่า และถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีคำชี้แจงและลงท้าย (กราบทูล กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงทราบ ความมีความลับแต่จะโปรด)

ข. พระราชหัตถเลขาที่มีไปยังพระบรมวงศานุวงศ์และบุคคลอื่น มีคำชี้แจงแต่ไม่มีคำลงท้าย

พระราชหัตถเลขาที่ส่งขนะประพاسตามหัวเมืองต่าง ๆ จะมีบันทึกรายวันด้วย เช่น รายทางเสด็จประพาสล้านนาเมืองแม่เมาะ มีบันทึกว่าเสด็จฯ วันที่ ๖ โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ไกลบ้าน และพระราชหัตถเลขา เนื่องจากเสด็จพระราชดำเนินประพาสสู่โปรตุเกส พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้บรรยายสืบต่อ ๆ และบันทึกประจำวัน

การใช้ภาษา เป็นภาษาไทยล้วนคึ่งกับสมัยนี้ จะผิดกันแค่ส่วนนุนภาษาและการสะกดการันต์ ส่วนคำที่มาจากภาษาต่างประเทศ ก็เหมือนกับที่นำภาษาอังกฤษมาใช้ทันทีพัทฯ พระองค์มีนโยบายจะพัฒนาประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้า จึงรับภาษาอังกฤษมาใช้ ผู้มีความรู้ภาษาอังกฤษก็ได้เข้ารับราชการ ถ้าเป็นบุคคลภายนอกอ่านแล้วย่อมไม่เข้าใจ ส่วนบุคคลที่รับราชการย่ออ่านเข้าใจแจ้ง เมื่อมีพระราชหัตถเลขาถึงผู้ใด ถ้ารู้ภาษาอังกฤษมาก ก็จะเพิ่มภาษาอังกฤษให้มากขึ้น ถ้าเสด็จหัวเมืองเหนือ หรือสถานที่ลือชื่อต่าง ๆ และบ้านไทยก็จะมีส่วนนุนภาษาอย่างไทย เช่น เสด็จประพาสล้านนาเมืองแม่เมาะ ในฉบับนี้และฉบับอื่น ๆ จะมีภาษาอังกฤษน้อย ถ้าเป็นพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน จะใช้ภาษาอังกฤษมาก

พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่ทรงนิหารราชการแผ่นดิน (พ.ศ. 2424—2453)

พระราชหัตถเลขา ที่ได้จัดพิมพ์แล้วมีอยู่ 4 ภาค คือ ภาคที่ 1—2 และ 3 เป็นพระราชหัตถเลขาที่ทรงพระบรมราชวินิจัยราชการแผ่นดิน พระราชทานเสนาบดีกระทรวงพระนครบาล ส่วนภาคที่ 4 ว่าด้วยการต่างประเทศ พระราชทานเจ้าพระยาภาณุวงศ์โกษาธินดีเสนาบดีจุสมง (กรมท่า) และพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ลักษณะของพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ มีข้อสังเกตดังนี้คือ

1. พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะลงท้ายพระราชหัตถเลขาด้วยพระปูมานภิไธยว่า “สยามินทร์” เป็นส่วนมาก บางฉบับใช้ตราพระราชาลัญจกร ประทับแทน บางฉบับเป็นลายพระนามของสมเด็จพระบรมราชชนนีนาถ “สาวก่อองครี” ขณะทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เวลาเดียวกับประพاشยุโรป พ.ศ. 2440 บางฉบับเป็นพระปรมາกิไชยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงตำแหน่งพระบรมโอรสาธิราช ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ คราวเดียวกับประพاشยุโรปครั้งที่ 2 ใช้ว่า “วชิราฐ” ถ้ามีพระราชหัตถเลขาถึงเสนาบดีจุสมง (กรมท่า) ใช้พระปรมາกิไชยว่า “Chulalonkon R.S.”

2. พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 มีทั้งพระอักษรสารของพระบรมวงศานุวงศ์ที่เป็นข้าราชการ และภูมิภาคบังคมทูลของสามัญชน

3. พระราชหัตถเลขา ส่วนใหญ่เป็นพระบรมราชวินิจัยเรื่องต่าง ๆ เพื่อสั่งการมายังเสนาบดีให้ปฏิบัติตาม

4. ถ้าเป็นภูมิภาคบังคมทูล จะขึ้นต้นโดยไม่มีวันที่ เช่น “ข้าพระพุทธเจ้า นายอันสัก ท้องมือเป็นไฟร์หลวงผู้พิพากษาขันกับหลวงอุดมภักดี...”

ถ้าเป็นพระอักษรสาร จะมีเลขหนังสือกำกับไว้ เช่น ที่ 4 วัน 3 $\frac{4}{4}$ ปีเมษา ตรีศก 1243
ข้าพระพุทธเจ้า.....

ถ้าเป็นพระราชหัตถเลขา มีเลขที่กำกับ ส่วนวันที่ ไว้ข้างล่าง แต่หลังปี พ.ศ. 2429 เอา-
วัน เดือน ปี ‘ไว้บังบน

คำลงท้ายภูมิภาคบังคมทูล และพระอักษรสาร ใช้ว่า ความมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ขอเดชะฯ หรือ ความมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ ขอเดชะฯ

พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดินย่อมทรงคุณค่าแก่ผู้ศึกษาในด้านต่างๆ เป็นอันมาก โดยเฉพาะคุณค่าทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ศิลธรรม การเมืองและการปกครอง พระบรมราชโณาจลลักษณะในการบริหารราชการแผ่นดิน และการดำเนินพระราชกุศลโดยทางการเมือง การปกครองนำประเทศผ่านพ้นภัยการเมืองที่ร้ายแรง ในยุคหนึ่งมาได้ด้วยพระบัญญาบำรุง ยังความร่มเย็นเป็นสุขแก่ราษฎรทั่วหน้า ทรงมีพระเมตตากรุณา ต่อให้ทรัพยากร่วนดินเยี่ยงพ่อที่มีต่อลูก

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างพระบรมราชวินิจฉัย ในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้

การตัดสินลงโทษผู้กระทำความผิด ตามโภชนาดุโทษของผู้นั้น ผู้ใดทำความดีช่วยเหลือก็ได้รับรางวัลเป็นบำเหน็จความดีนั้น

“..... อ้ายสูก อ้ายเกด ๑ คนนี้ไปประหารชีวิตเสียตามคำปฏิญาญา แต่อ้ายชำ..... อ้ายเจ่ง ผู้ร้ายปล้นรายอื่น ซึ่งลูกชนปูกามาให้อาไปประหารชีวิตเสียนั้น เห็นว่าเป็นแต่พึงทำผิดน้อยครั้งให้ยกโทษประหารชีวิตไว้ครั้งหนึ่ง ให้แต่เชื่นคนละ ๓ ยก ๙๐ ที่ เอาตัวไปจำไว้ ณ คุก แต่อ้ายจัน ผู้ร้ายคนหนึ่งซึ่งมาลุแก่โทชนนั้น เห็นว่าทำผิดแล้วคิดชอบ นำความผู้ร้ายสำคัญที่จะสูญเปล่ามากกล่าวขึ้น ได้ความจริงดังนี้ ควรจะให้มีบำเหน็จให้ปรากฏไว้เป็นเยี่ยงอย่างนั้น.....”
(ร.ที่ 327/44 จุลศักราช ๑๒๔๔)

การทำความผิดแม้ด้วยความประมาท ผู้รับผิดชอบจะต้องได้รับโทษเช่นเดียวกัน ไม่วันแม้แต่พระ ดังพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องเพลิงไหม้บ้านประดูวิหารพระพุทธไสยาสน์วัดราชโอรส “ศิษย์พระ ๒ คนวิ่งไล่ระแตๆ หนีเข้าไปในไฟรอนไม้กราบบานประดู ซึ่งมีอยู่แล้วและเอาไฟรุ杔นให้กระแตกอกมาแล้วไม่ดับไฟเสีย เพลิงจึงติดไฟมีขึ้น.....ทำโทษศิษย์ ๒ คนนั้นชอบแล้ว....พระที่เป็นอาจาริย์ของอ้าย ๒ คนก็มีความผิดต้องปรับให้ทำประดูใช้.....” (ร.ที่ 307/๑๑๑ น.บ. ๑๙)

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นความทุกข์ อันสาหัสของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง เป็นความทุกข์ของพระมหากษัตริย์ที่ทรงรับภาระราชการแผ่นดินไว้ ด้วยความรับผิดชอบแต่พระองค์เดียว แม้จะมีพระเจ้าห้องยาเชือที่ทรงพระบรมราชโองการเปลี่ยนแปลงกันอยู่พระองค์ บางองค์ที่ทรงมองราชกิจให้ไปปฏิบัติต่างพระเนตรพระกรรม ก็หาได้สนองพระราชนิสัยสมดังทรงคาดหมายไม่ ดังมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานไปว่า “.....ทำไม่จึงเหลวให้เลอะเทอะเช่นนี้.....” (ที่ 4/๒๔๐ ร.ศ. ๑๑๙)

นอกจากเสนาบดียังทำงานล่าช้า ทำให้งานค้างค้างเสียประโยชน์ได้ทรงสั่งสอน และรับฟังทำโทษปรับกันอยู่ครั้ง ดังพระราชหัตถเลขาถึงเสนาบดีกระทรวงศรีบุลว่า “เชอไม่ได้รักษา

หนังสือราชการตามที่สมควรจะรักษา จะว่ากระหวงเมื่อมีการด่วนการร้อน จึงต้องนำไปเสนอที่บ้าน ก็ตามเดิม ชอบที่จะมีที่บ้านอย่างสำหรับตัว เมื่อเวลาอ่านแล้วก็เก็บลงในทึบหรือย่าง เมื่อไปอพพิศ ก็พาไปให้เก็บเข้ารับเบียน นี้เชื่อไม่ได้ทำเช่นนั้น เมื่อรับหนังสือแล้วก็ทิ้งให้ปลิวไปปลิวมา เวลา ต้องการหาไม่ได้.....การที่เชื่อไม่ตอบหนังสือยุทธนาธิการยกเว้นเขียนเสียงวันหนึ่ง คงวันในระหว่าง นั้น 43 วัน.....ให้คิดเอารายวันที่ไม่ได้ตอบหนังสือวันละ 1 บาท เป็น 43 บาท ส่งเป็นพินัยหลวง” (ที่ 11/390 ร.ศ. 123)

บางคร้งงานในหน้าที่รับผิดชอบของเสนาบดีสามารถที่จะสั่งการได้แต่ก็ไม่ทำ กลับ นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาก่อนพระบรมราชวินิจฉัยทั้งเรื่องเล็กเรื่องน้อยตลอดจนเรื่องสำคัญ ต่างๆ เรื่องต่างๆ จึงไปประดังกับค้างรองพระบรมราชวินิจฉัยอยู่ เป็นเหตุให้ทรงท้อพระราชหฤทัย ในความไม่ท่วงใจในราชการแผ่นดินของเสนาบดีเจ้ากระหวงผู้รับหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณ แม้ จะทรงเร่งรัดให้รับปฎิบัติราชการอย่างเข้มงวดเพียงใดก็ไม่สำเร็จ บางคราวเสนาบดีเจ้ากระหวงไม่ อ่านพระราชหัตถเลขา เพราะทรงเขียนแนะนำข้อราชการมากไป ก็ทรงอดกลั้นพระพิโรธด้วยพระ- ขันติธรรม และทรงแนะนำวิธีอ่านให้ด้วยว่า “สังสัยว่ากรมหลวงนเรศรฯ หาได้อ่านรายงานนั้นไม่ เพราะเป็นหนังสือย้ายวาระ ขอแนะนำให้อ่าน ถ้าจะอ่านท่อนไม่ให้เป็นการเหนื่อยมากก็ให้ อ่านน่า 4 วรคที่ 7 หรือวรคล่างข้ามไปจนกระทั่งน่าที่ 5 เหลือเศษไปอีก 2 บรรทัดกับอีกวรค หนึ่ง.....” (ที่ 41/1511 ร.ศ. 119)

พระบรมราชวินิจฉัยราชการแผ่นดินทุกเรื่องเป็นไปด้วยความเที่ยงตรงบริสุทธิ์ ยุติธรรม และด้วยพระปรีชาญาณเห็นถึงการณ์ใกล้ ทรงรู้ทันนี้ใจของข้าทูละของธุลิพระบาททุกคน บางครั้ง ทรงท้อพระราชหฤทัยในความไม่เอาใจใส่ของพสกนิกรของพระองค์ ในเรื่องที่ว่าเป็นของหลวงแล้ว ย่อมไม่ มีผู้คิดเอาใจใส่ดังพระราชหัตถเลขาที่ทรงพระราชทานแก่กรมหมื่นภูริธรรมศรั้งศักดิ์ เรื่องคิดจะสร้าง ทางรถไฟแทนการใช้คอกน้ำตามลำคลองที่คลองเจดีย์บูชาไว้ “.....เรื่องปลายคลองเจดีย์บูชาที่ต่อ กับหัววังตะกุนนั่นท่านกวนทำได้คิด และขออนุญาตที่จะชุดคลองครั้งหนึ่งแล้ว ได้อนุญาตไปแล้วก็ไป จิตหายเสียโดยไม่มีมูลครั้งนี้เรื่องจะคิดทำเป็นทางรถไฟขึ้นนั้นขอให้คิดการให้ถ้วนถี่อีกทีหนึ่งก่อน ใน ความคิดที่เรื่องคิดมานี้เห็นมีแต่ทุนที่จะลงทำทาง และค่ารถไฟคิดเทียบทักษิณค่าจ้างที่ชาวเกวียนได้รับ จ้างอยู่เดือนนี้ แต่ทุนที่จะใช้ในการรักษารถไฟให้ใช้ได้อยู่สะดวก ค่าจ้างคนทำการยังไม่เห็นเรื่องคิด ถึง แต่เห็นว่าให้ค่าจ้างบันทึกถึงปีละ 400-500 ชั่ว จริงลังว่า ก็เห็นจะมีกำไร ได้บ้างไม่มากก็น้อย แต่อย่างไร ก็ดี ถ้าทางรถไฟเป็นของหลวงแล้วเป็นไม่ได้การแน่ ถ้าจะทำแล้วขอให้เป็นของกำปนี เป็นแต่ค่าเวอนเมนต์ให้เช่าให้ยืมรถไฟเมืองกระบิล อย่างหนึ่งอย่างใดจะได้ ถ้าเป็นทางรถไฟของ หลวงแล้ว เป็นต้องฉบับหมายเป็นเทียงแท้อย่าได้พึงสงไสยเลย...” (ร. ที่ 306
46 ร.ศ. 103)

ทรงห่วงใยในความทุกข์สุขของราชภูมิ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้ไฟรพัชราแผ่นดิน ปราศจากภัยและอยู่ยืนเป็นสุข บางครั้งเกิดไฟใหม่ขึ้นกระชั้นเชิดติดต่อ กัน ความทราบถึงพระเนตร พระกรรมเสนาบดีไม่สามารถระงับไฟได้ จึงมีรับสั่งว่า “ไฟใหม่ถือกินปีกินนก ให้คิดอ่านบ้อง กันด้วยอุบายนแลกกำลังสถานได้สถานหนึ่ง หรือบ้องกันไม่ไหวอย่างใด ให้นอกมาให้ทราบ” (ที่ 25/2520 ร.ศ. 113) และอีกตอนหนึ่งว่า “นี่จะสั่นอำนาจสั่นกำลังที่จะระงับไฟใหม่เสียจริงแล้วหรือ ถึง 3 คืน ติดกันมาแล้วจะคิดอ่านอย่างไร ถ้าไฟไม่หยุดให้มีแล้ว อายุนานบ้านเลย ให้มานอนคอยประจำ ออฟพีศสำหรับจะได้วงไปดับง่ายๆ กว่าจะชาเรื่องไฟใหม่จึงค่อยกลับไป” (ที่ 26/2534 ร.ศ. 113)

เรื่องสำรวจขั้นแห่งราชภูมิ สำรวจถือโอกาสແย่งทรัพย์สินของคนที่อยู่ไฟใหม่บ้าน พระบناทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรเห็นเองในวันที่เสด็จไปดับไฟ ทรงกราบมากได้ตรัสถึงอาจารวิบูลของสำรวจว่า “จะพาคนฉบดหายเสียทั้งบ้านทั้งเมือง” (15 ก.พ. ร.ศ. 125) อีกตอนหนึ่งทรงกราบมากที่ทอดพระเนตรเห็นสำรวจที่ตลาดนางเลิ้งกระทำหมาบ้าหาญทุบซาก จี๊ด และตอบหน้าคนไทยซึ่งเดินทางไปในเวลาเสด็จ “จึงเห็นว่าคงมีคนกิริยาไม่ดี ใจคอหงาบ้าเข้าประจ้ายใน สะเต๊ชั่นนั้น ควรจะบังคับให้นายตรวจตรา ถ้าเห็นว่าเป็นคนใจร้ายเช่นนี้ไม่ควรจะให้เป็นปลัดดูแลทุกข์สุขของราชภูมิ” (ที่ 67/2106 ร.ศ. 127)

เมื่อวันที่ 31 ตุลาคม ร.ศ. 110 ได้เกิดพายุใหญ่น้ำท่วมที่ไซยา พายุใหญ่พัดน้ำทะลุ ขึ้นมาท่วม น้ำสูงขึ้นจากพื้นดินถึง 5 ศอก ผู้คนล้มตาย 109 คน และคนขาดอาหารที่จะบริโภค ประมาณ 13,800 คนเศษ บ้านช่องพังทลาย 4,625 หลัง เมื่อทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สำรวจสั่งให้กรมเกษตรธารชิกการ จัดซื้อข้าวบรรทุกเรือกลไฟแจกจ่ายให้ทั่วถึง และโปรดเกล้าฯ ให้ประชาชนบริจาคโดยเสด็จพระราชกุศลด้วย “.....ให้กรมเกษตรธารชิกการจัดซื้อข้าวบรรทุกเรือกลไฟออกไปแจกว่าจ่ายแก่ราชภูมิเมืองไซยาที่ขัดสน เพื่อให้พ้นความอันตรายด้วยทุกข์ภัยขึ้นในสัญที่บังเกิดมีขึ้นครั้นนี้.....ควรประกาศให้มหาชนทั้งหลายทราบทั่ว กัน เพื่อผู้ใดจะมีใจเมตตากรุณาเพื่อนมนุษย์ด้วยกันจะสรักชาบาริจากทรัพย์เป็นทานแห่งการกุศลช่วยปลด เปล็องความทุกข์ยากของมหาชนที่จะต้องเป็นอันตรายด้วยทุกข์ภัยให้พ้นไปนั้น ก็จะโปรดให้เจ้า พนักงานรับเงินไปจัดซื้ออาหารและเครื่องนุ่งห่มไปเก็บกู้เพิ่มเติมแจกแก่ราชภูมิเมืองไซยานน์ด้วย

เรื่องความยุติธรรม ทรงเป็นห่วงอย่างยิ่งทรงกำชับขุนนางข้าราชการทุกคนว่า “ขอให้ เครื่องจัดการให้สมควรแก่ยุติธรรมอย่าให้เป็นการเสื่อมเสียอำนาจแผ่นดินซึ่งเป็นที่พึ่งของคนทั้งหลายทั่ว ไป” (ร. ที่ 1047/47 จ.ศ. 1247)

การทรมานผู้ต้องหาเพื่อให้รับสารภาพ ทรงมีคำสั่งให้เลิกอย่างเด็ดขาด “การข่มขู่ความในกองไฟต์สวนยังใช้ต่อเชอร์¹ ออย..... ขอให้ระวังเอาใจใส่อย่าให้มันเกิดเห็นอีกกระทั่งกันขึ้นได้” (2 ต.ค. ร.ศ. 115) พระเจ้านองยาเชอ 2 พระองค์ทะเลาวิวาทกันด้วยเรื่องอันไม่สมควร ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ “กักขังไว้ในพระบรมหาราชวังกว่าจะเข็ญลาบ” (17 ต.ค. ร.ศ. 115)

ในการบริหารราชการแผ่นดินนี้เรื่องรวมมาหลายประเทศ ตั้งแต่เรื่องการเมือง การต่างประเทศ การปักครอง การแพที่ สุขาภิบาล การคมนาคม ตัดถนน ขุดคลอง การทำสะพานการจัดทำทางรถไฟ การจ้างชาวต่างประเทศมารับราชการ เรื่องชาวต่างประเทศเข้าเมือง เรื่องเดินรถราง การแก้ไขเค็มเมื่อทันเข้าลำแม่น้ำเจ้าพระยา การเจ้าท่า การจัดตั้งสัม沙ราณะ (เวร์) การทำบ่อัน้ำสำหรับประชาชน การปราบปรามอ้อย อันธพาล การบังกันโรคติดต่อ (กาฬโรค) เรื่องประชาชนคนไข้ไม่นิยมโรงพยาบาล ฯลฯ เรื่องเหล่านี้มีทั้งเรื่องเล็กน้อยและเรื่องใหญ่ๆ ประดังเข้ามายกพระบรมราชวินิจฉัย จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เห็นพระกำลังจะทนทำงาน ได้มีพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาภาณุวงค์มหากోษาขึ้นดี เสนนาบทดิจุสคอมภารมท่า ว่า “ตั้งแต่นี้ต่อไปการเล็กๆ น้อยๆ อย่างเช่นนัดฝรั่งมาหา เป็นดัน ฉันจะจดหมายลงก์ไม่มีเวลา เลย ด้วยซ่ากันไปทุกหมู่ทุกกรุํม ถ้าเรื่องมีหนังสือเข้ามายังขอให้สวัสดิ์ตอบแต่พอให้เชือกราน ฉันจะได้มีเวลาที่จะทำการอื่นๆ ได้บ้าง ถ้าจะทำคุณเดียวกันให้เหลือกำลังแล้ว.....” (ที่ 357/43 จ.ศ. 1243)

งานบางเรื่องทรงสั่งการไปแล้วไม่ได้ผล ก็ตรัสประชดເຫັນກ່າວ เพราะแต่ละเรื่องจะต้องทรงเรียกผู้เกี่ยวข้องเข้ามาสอบถาม ผู้ถูกถามจะต้องแก้ตัวเป็นพลวัน คงจะทรงเห็นสถานการณ์เช่นนี้มากจึงตรัสว่า “จะต้องทดุมปากพระเทวทัตอกิสก์เวลาหนึ่ง.....” (ที่ 34/427 ร.ศ. 119)

เรื่องงบประมาณรายจ่ายของแผ่นดิน เคยมีจ้าวมาตั้งแต่สมัย พ.ศ. 2441 แล้ว กระทรวงที่ทรงดำเนินมายังคงกระวนครบาล “กระทรวงต่างๆ ยื่นงบประมาณแล้ว ได้สั่งแล้วบัง Ying bâang แต่กระทรวงนครบาลยังไม่ได้ส่ง” (ที่ 47/979 ร.ศ. 116) ในกรณีที่ทรงเตือนหลายครั้งยังไม่ได้ผล ไม่ว่าเรื่องใดๆ ก็ตาม จะตรัสว่า “ขอเตือนกรมวังว่า ชีวิตผู้มีบรรดาศักดิ์สูง แลบบรรดาศักดิ์ต่า เป็นชีวิตมนุษย์เหมือนกันที่ไม่ควรจะเลือกรักษา ถึงไม่มีราชอาชีวะเป็นแต่ราชภริยาแล้ว ก็ควรจะระวังอย่าให้เป็นอันตราย ถึงข้าพเจ้าแก่แล้วก็จริง ดابกยังคง หวายกยังแข็งอย่าให้ล้มเสีย” (10 มิ.ย. ร.ศ. 124)

เรื่องจันรวมพวงดังเบน อังยักษ์ ก่อการทะเลาะวิวาทเหมือนบ้านเมืองไม่มีข้อมีแป สร้างอิทธิพล ทำให้ประชาชนหวาดกลัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงให้ปราบปรามโดยเด็ดขาด “เรื่องจันอังยักษ์กวังตุ้งวิวาทกันที่บังรัก...ให้เร่งพิจารณาให้ส่วนความเรื่องนี้ให้ได้ลงโทษเสียโดยเร็ว...”

¹ torture ทรมาน เช่น ทอกเล็บ บีบมัน เป็นทัน

(ที่ 32/707 ร.ศ. 114) และเรื่องฝรั่งเข้าอุ้งคี ทรงเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญทรงเตือนให้เสนาบดีจัดการลงโทษโดยเร็ว “จะรอกฎหมายอยู่ก็เหมือนเปิดให้กำเริบ ให้เชอดิดรักษาอำนาจแผ่นดินอย่าให้เสียไปจึงจะชوب.....” (ร.ที่ 581/45 จ.ศ. 1245)

เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ามหาชีรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารเสด็จทิวงคต ทรงเสียพระทัยมากพากนิกร พ่อค้า ข้าราชการ พระบรมวงศานุวงศ์ แสดงความเครว้าโศกเสียใจ เสียพระทัยด้วยความจริงรักภักดิ รัชกาลที่ 5 ทรงป่าวารณาไว้ว่า “ตัวตนเป็นผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่ต้องการของบรรดาท่านหัวเหล่ายังคงป่วงผูกมีความจริงรักภักดิ จึงได้อุดสาหะตั้งใจที่จะรักษาがらลังกาย และระงับความไม่สงบในใจ เพื่อที่จะได้ทำการให้เป็นประโยชน์ความสุขแก่น้านเมืองจนสุดสันติกำลังที่จะทำได มิได้ย่อท้อเลย” (14 ม.ค. ร.ศ. 113)

พระบาทสมเด็จพระปูจุจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระมหากรุณา ไม่ผูกโกรธ แม้นนายกุหลาบ ตฤณานนท์ (ก.ศ.ร. กุหลาบ) จะเขียนเรื่องราวด่าง ๆ ดีพิมพ์ในสยามประเกทเลียดสีให้สะเทือนพระราชหฤทัย และหมั่นพระบรมเดชานุภาพ อ้างว่ามีบัญชีพระนามเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงสุโขทัยทุกพระองค์ พระองค์สุดท้ายทรงพระนาม พระจุลล์บีนເກເຈ ເປັນຮາຈໂອສພຣະປິນເກເຈ ເທີບ ພຣະຈອມ ແກສ້າເຈົ້າອູ່ຫວ້າ ກັບພຣະຈຸຈອມເກລັ້າເຈົ້າອູ່ຫວ້າ ທີ່ງເປັນເຮືອງໂກທັງສັນ ຄຣົນເຫັນทรงอดັດນໍອູ່ກຳເຮົາ ມີໄດ້ເກຽງພຣະບຣມເທົ່ານຸ່າພາພ ບານ ທີ່ນີ້ແກ່ມີຄວາມຄຸ້ມຄັ້ງ ເສີຍຈົດ “ຈຶ່ງຈຳຮັສ ສັ່ນໃຫ້ພຣະຍາອິນທຣາບີບີ່ທຣາຈອງເມືອງ ຈັບຕົວນາຍກຸຫລາບ ໄປສ່ວງໂຮງພຍາກາລຄນເສີຍຈົດ ໄປຄຸນຂ້ວງໄວ້ຈັກວ່າຈະສັ່ນພຍຄເປັນປົກດີ” (8 ກ.ຍ. ร.ศ. 125) นายกุหลาบ ถูกขังอยู่ 35 วัน ກີ່ຫຼຸກເລັ້າຫຼຸກຮະໜ່ວມຂອພຣະວາຈາກພຣະມາກຮູນາຂອພຣະວາຈາກອັກຍົກ ກີ່ທຣງພຣະກູຮູນາພຣະວາຈາກອັກຍົກ “ເຫັນວ່າເຮືອງຮາວໄມ່ຝຶ່ງສຳນັກ ຄ່ອຍສັງນະລົງແລ້ວຍອມເຂົ້ອທານນລ ໄທປ່ລ່ອຍຕັວໄປ ເມື່ອໄປຝຶ່ງສຳນັກ ກີ່ຈະຕົ້ນວັນກັນອັກຍົກ” (ที่ 28/1005 ร.ศ. 125)

กรรมการศาล ถ້າປະກຽວວ່າໄມ່ໄຫ້ຄວາມເປັນຫຮຣມແກ່ຮາຊງໂຮງໂຍເຂົ້າຂັ້ງຜູ້ມີເງິນ ກີ່ຈະຕົ້ນຫຼຸກ ລົງໂທຢ່ານເດືອກັນ “ນາຍເງິນປະເພຸດີຝັ້ນດ້ວຍອຸນາຍຫລືກເລີຍພຣະວາຈັບຟູ້ຕື່ເລັກດີ່ຈົ່ງອາຫຼາກແກ່ອ່າ ແດນເລັກຍ່າງສາຫັສ ເພື່ອຈະໄຫ້ເປັນຫຼືງຫາເງິນ ເຈົ້າພັນກັງຈາກຄາລໂປຣສກາທີ 1 ປົງປົງຕົ້ງຮາຊາກໄມ່ເອົ້ວເພື່ອ ເພື່ອນຶ່ງກັນຮັກຊາພຣະວາຈາກທຳນັກ ແລ້ວຍື່ງກັນຮັກຊາພຣະວາຈາກທຳນັກ ອົບດີຜູ້ພິພາກຊາຄາລໂປຣສກາທີ 1 ໂດຍຄານລະເມີດລາຫນີ່ເປັນພິນຍ່າລວງ.....” (ที่ 65/1384 ร.ศ. 115)

นอกจากจะดูແລກູ້ສູຂອງຮາຊງໂຮງຕາມທີ່ມີຜູ້ເສນອහນ້ສື້ອ້ານັ້ນມາເພື່ອຂອພຣະວາຈາກວິນຈຸຍ ແລ້ວຍັງທຣງສນພຣະທີ່ໃຫ້ເຊຸກຮົມທົ່ວໄປທີ່ປຣາກງົງໃນສື້ອ່ານັ້ນດ້ວຍ ນາກມີສິ່ງໄດ້ທຣງເຫັນວ່າຈະເປັນພິ

เสียหายก็จะทรงรับสั่งให้เจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องสืบสวนทำความจริงให้ได้ “ด้วยได้เห็นหนังสือพิมพ์ บางกอกไทม์วันที่ 8 และวันที่ 9 เดือนนี้ว่า มีเรือกลไฟโคนเรือสดมลอนด์ ช้อโยยันของอาชีบลัดแก กلين ล่มในแม่น้ำเป็นการติดเตียนในเรื่องที่ไม่มีผู้ใดอาจเป็นธุระสืบสวนอย่างได้ ได้ทราบเรื่องนั้ง หรือไม่” (ที่ 3/104 ร.ศ. 118) และอีกตอนหนึ่งว่า “หนังสือพิมพ์สยามօฟเชอร์วันนี้ลงว่า กัญ ไว ออกจากช่องกงจะไปสิงคโปร์ ซึ่งฉันสงสัยว่าน่าจะเลยไกดเข้ามากรุงเทพฯ ซึ่งเราตั้งใจว่าจะไม่ ยอมให้มา.... ถ้าหากจะเข้ามาก็จะต้องควบคุมและขับสั่งให้ออกจากเมืองเรา ขอให้รอตระเตรียมไว้” (ที่ 64/1355 ร.ศ. 118)

ในเรื่องของประเทศไทยวันตกล่าเมืองขึ้น ซึ่งได้แก่พากฝั่งCES และอังกฤษ เป็นต้น ใช้ กำลังบินบังคับทุกทางทำให้พระองค์ทรงท้อพระทัยมาก ได้ทรงพระราชปารากับกรมพระยาดำรงฯ ว่า

“อย่างจะจ่าน่าหนังสือนี้ว่าเมื่อไรหนอ เราจะสั่นความหลงว่าอังกฤษเป็นมิตร เพราะคิด จะเป็นนาย ไม่เหมือนฝรั่งเศสเป็นศัตรู เพราะคิดจะเป็นนาย ขอให้ดูหนังสือที่ส่งมาด้วยนี้เกิด ถ้าเรา นึงเฉยไม่ช่วยราชภรษาของเราที่ต้องน้อยหน้าเข่นนี้ นั้นจะร้องว่าเมื่อไรหนอเมืองจะเป็นของอังกฤษ ถ้าเรายอมให้หุตอังกฤษมัดมีมัดตัน หุตอังกฤษมันจะร้องว่าเมื่อไรหนอรัฐบาลจะเอาเมืองไทยเสีย เพราะบัดชบถึงเพียงนี้จะเอาเมื่อไรก็ได้.....” (18 เม.ย. ร.ศ. 123)

พระราชหัตถเลขาทุกฉบับที่พระราชทานแก่เสนาบดี เจ้ากระทรงและผู้ที่เกี่ยวข้อง เดิม ไปด้วยสารสำคัญ มีทั้งประวัติศาสตร์ เช่น การรวม 4 อำเภอในห้องที่ดับลคลองสามวา ตั้งเป็นเมือง ใหม่ขึ้นมา “ชื่อเมืองที่จะตั้งขึ้นใหม่นี้ ให้ชื่อว่าเมืองมีนบุรี” (ที่ 44/1099 ร.ศ. 121) ประเพณีและ วัฒนธรรม เช่น ลาวานัน “ผู้หลักผู้ใหญ่เข้าเล่ากันมาว่า ลาวานันเลิกชื่นคล่องนัก ถ้าถ่ายรูป ได้เห็นจะดีเดตต้องการโนเดลที่สวยงามนี่...” (10 ธ.ค. ร.ศ. 124) และแม้แต่โบราณคดีก็ปรากฏ พร้อมอยู่ในพระราชหัตถเลขาทั้งหมด การที่เป็นเช่นนี้คงเป็นด้วยทรงเป็นพญานุสรณ์ ทรงได้สัตบตรับ พึงจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับทั้งได้ทรงอ่านมากทรงค้นคว้ามาก เอกสารบางเรื่อง ที่ทรงเห็นว่าสำคัญกรับสั่งให้เก็บเข้าในอาร์คิฟวิช (archives) ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จกรม พระยาดำรงราชานุภาพเมื่อ 23 ส.ค. ร.ศ. 122 เรื่องดวงตราของนักองค์พระหริรักษ์ว่า “ศุภอักษรนี้ อ่านคันใจเต็มที่พระเข้าใจโดยมาก ด้วยเป็นคำมค คำไทยเจืออยู่แต่คำเขมรไม่เข้าใจเลย ขอให้ ลามเขมรเขียนอักษรขอนบรรทัดหนึ่ง อักษรไทยอ่านเป็นสำเนียงเขมรบรรทัดหนึ่งคำเปลภาษาเขมร เขียนลงไว้ได้คำเขมรที่เขียนอักษรไทย

หนังสือชนิดนี้ ควรจะเก็บเข้าอาร์คิฟวิช ขอให้เก็บไว้ดี”

แสดงว่าทรงรู้เรื่องการเก็บเอกสารสำคัญของชาติมานานแล้ว ความคิดในการดูแลเก็บเอกสารนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริมาก่อน ตั้งแต่ พ.ศ. 2447 แล้ว

พระราชหัตถเลขา

ทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ

พระราชหัตถเลขาเล่มนี้เป็นพระราชหัตถเลขาที่ทรงสั่งราชการแผ่นดินไปยังกระทรวงต่างๆ ทรงแนะนำการปฏิบัติหน้าที่ราชการให้ได้ผลดี พระราชดำรัส ประกาศพระบรมราชโองการตั้งกระทรวงยุติธรรม ประกาศตั้งหอดมิวเซียม ประกาศเอกสารราชอิมเบรชที่ । ประกาศโรงเรียนพระราชนูญญาติ ต่าง ๆ การสุขภาพ ฯลฯ พระราชหัตถเลขาทรงมีถึงเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ คือกระทรวงเกษตร กระทรวงคมนาคม กระทรวงยุติธรรม กระทรวงธรรมการ (ศึกษาธิการ) กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงสาธารณสุข และกระทรวงวัง

เนื้อเรื่องในพระราชหัตถเลขาเล่มนี้ จึงเป็นเรื่องที่ทรงพระราชดำริให้จัดตั้งหรือทำสิ่งที่จะอำนวยความสะดวกในการปกครองราชการแผ่นดินเพื่อรับความเจริญของบ้านเมือง จะนั้นพระราชดำริ จึงเป็นความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ที่จะทรงจัดให้มีขึ้นในประเทศไทย เช่น กระทรวงยุติธรรม การศึกษา การทำงานประจำแผ่นดิน การสุขภาพ เป็นต้น จากพระราชหัตถเลขาเล่มนี้ทำให้เห็นว่าความเจริญ ในด้านต่าง ๆ รวมทั้งการวางแผนแบบแผน พระราชนูญญาติ พระราชนูญญาติ ทรงจัดให้มีขึ้นใน รัชกาลนี้เป็นส่วนใหญ่ ในพระราชหัตถเลขามีเรื่องที่น่าสนใจหลายประการจะขอนำมามาเป็นตัวอย่าง เพื่อชี้ให้เห็นความดีเด่นในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

ทรงแนะนำหน้าที่ปลัดทูลฉลองแก่พระยาอินทราริบดี สีหารช่องเมือง ว่ามีหน้าที่ควรปฏิบัติงานอย่างไร จึงจะได้ผลดี ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ใช้ได้ผลจนถึงปัจจุบันนี้ “อันว่าหน้าที่ปลัดทูลฉลองจะถือว่ามีเสนาบดีเป็นผู้รับผิดชอบ เมื่อเสนาบดีสั่งให้ทำอะไร ได้ทำการนั้นสำเร็จตามคำสั่งไม่เคลื่อนคลาดเดียว จะถือว่าได้ทำการเต็มตามหน้าที่แล้วนั้นไม่ชอบ

ปลัดทูลฉลองต้องถือว่าตัวทำการของเจ้าแผ่นดิน และทำการเพื่อประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองของตัว ต้องทำการโดยสุดความคิดที่ตัวเห็นว่าดี ทำการเต็มกำลังที่จะทำได้ และมีหน้าที่ที่จะตักเตือนเสนาบดีเมื่อคิดเห็นหรือบังคับผิดไป เมื่อไม่ทำการให้ลุล่วงไปตามงานที่มีมา ก็ต้องตักเตือน จึงจะเป็นได้ทำการเต็มตามหน้าที่ปลัดทูลฉลอง

บรรดาหนังสือที่มีมายังօฟฟิศ จำจะต้องอ่านรู้เรื่องตลอดทุกเรื่อง แล้วนำเสนอเสนาบดี ด้วยตัวเอง ถ้าเป็นแต่การซึ่งจะวนิจฉัยได้โดยง่าย เล่าเรื่องให้เสนาบดีฟัง ให้เสนาบดีวินิจฉัยออกมานะ

คำนึง 2 คำ ว่าจะบังคับอย่างใดหรือจะให้ตอบอย่างใดแล้วจดไว้ มาทำหนังสือนั้นไปถ้าเป็นการสำคัญ ควรจะนำร่างให้เสนอต่อ อย่าได้มีหนังสือต่อตอบกันกับเสนอต่อ หรืออย่าต้องให้เสนอต่อผัด เขียนคำสั่งให้เวลาอื่น ถ้าเป็นการที่ยากจะทำแต่ลำพังไม่ได้ก็ให้ปรึกษาเสนอต่อในเวลานั้น หรือถ้ายังคิดการไม่ตลอดไปก็ให้ปรึกษากันต่อไปในวันรุ่งขึ้น อย่าให้ทอดทิ้งไว้ให้เนินช้าหรือจะลืมสูญไป

ข้อซึ่งเป็นสำคัญที่สุดของปลัดทูลถ่องนั้น จะต้องไปนั่งออฟฟิศให้ตรงเวลาอย่าให้คลาดเคลื่อน และตรวจดูพนักงานเสมอينให้มาทำการพร้อมตามเวลา ถ้าผู้ใดขาดควรลงโทษต้องลงโทษตามแบบอย่าง ถ้าปลัดทูลถ่องทำด้วยอย่างแลตรวจนตราอยู่ดังนี้แล้ว ออฟฟิศนั้นจะเป็นอันทำการเดินได้ “ไม่มีขัดข้อง.....” (ที่ 5/132 20 เม.ย. 121)

เนื่องจากวิทยาการทันสมัยแพร่หลายเข้ามายามากประเทคโนโลยีต่อวัน ตกและมีผู้ได้รับการศึกษาดีเข้ามารับราชการ จึงเกิดความขัดแย้งระหว่างคนรุ่นเก่ากับคนรุ่นใหม่ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชทรงได้ทรงแนะนำวิธีการแก้ไขปัญหาแก่เสนอต่อกระทรวง เกษตรธิการว่า “ความสำนักของเรานี้ที่จะใช้คนใหม่หรือคนเก่าไม่ไปคนละทางยังไงให้ผลดีได้ดังประสงค์.....ความต้องการของเราต้องการให้รู้ทั้งนอกห้องในห้องใหม่ห้องเก่าประกอบกันได้.....ทางที่จะล่วงข้ามความสำนักมีอยู่อย่างเดียว แต่ด้วยความสอดส่องแลஹันคิดหม่นตรากของเสนอต่อเจ้ากระทรวงอย่าปล่อยให้ความรื่นรมย์ว่าดีพอใช้แล้วเกิดขึ้นในใจ พยายามที่จะจัดให้ได้ดีที่สุดยังขึ้นอยู่ เสมอ.....ต้องมีวิธีที่จะนำคนใหม่และคนเก่าเจอกันเข้าให้ได้ ให้คนเก่าได้เรียนวิชาอย่างใหม่จากผู้ที่อ่อนกว่าตัว โดยไม่ต้องนึกอยาจิว่าเป็นลูกศิษย์เด็ก ข้างฝ่ายนักเรียนที่มีความรู้กว้างขวางก็เหมือนกัน ต้องซักไปให้เรียนความรู้จากผู้ใหญ่ซึ่งมีความชำนาญพื้นเมือง โดยอย่าให้รู้สึกว่าต้องเป็นลูกศิษย์ตาครุ่ป่าครุ่ก่อน.....” (ที่ 60/1286 ๑ ๙ ค. 128)

เรื่องความยุติธรรม ทรงเห็นว่าการพิพากษาอրรถคดีต่าง ๆ แยกย้ายกันอยู่หลายกระทรวง ทำให้การพิจารณาตัดสินคดีล่าช้า ราษฎรเสียเวลาประกอบอาชีพ เพื่อความสะดวกจึงมีพระบรมราชโองการประกาศตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้น เมื่อวันที่ 25 มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ โดยให้รวมคดีความในกระทรวงต่าง ๆ มาไว้ในกระทรวงยุติธรรมทั้งหมด คดีที่พิจารณาอยู่ในกระทรวงต่าง ๆ ได้แก่ “ศาลนครบาก ๑ ศาลแพ่งเกษตร ๑ ศาลแพ่งกลาง ๑ ศาลกรมวัง ๑ ศาลอาญานอก ๑ ศาลอุทธรณ์ กรมมหาดไทย ๑ ศาลกรรมนา ๑ ศาลกรรมท่ากลาง ๑ ศาลกรรมท่าชัย ๑ ศาลกรรมท่าข瓦 ๑ ศาลต่างประเทศ ๑ ศาลราชครุฑ ๑ ศาลรัฐสภา ๑ ศาลธรรมการ ๑ รวมทั้งศาลฎีกาด้วยเป็น ๑๖ ศาล.....”

ด้านการศึกษา พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชทรงได้ทรงคิดให้ทวยราชภูมิได้รับการศึกษาโดยเท่าเทียมกัน มิใช่มีแต่เพียงในพระบรมหาราชวังเท่านั้น ต้องการให้การศึกษา

แพร่หลายไปทั่วทั้งประเทศ ดังประกาศโรงเรียนว่า “ทรงพระราชนัดริเห็นว่าการวิชาหนังสือเป็นต้นทางของวิชาความรู้ทั้งปวง สมควรที่จะหันบุญรุ่งให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไปเพื่อคนในพื้นบ้านเมืองสยามเราที่ท่านได้ให้ไว้ไม่รู้หนังสือไทยก็มีโดยมาก ที่รู้พออ่านได้เขียนได้แต่ไม่ถูกตัวนั้นก็มีโดยยาก เพราะโรงเรียนที่สอนวิชาตามแบบหลวงมีน้อยไม่พอ กับผู้ที่จะเล่าเรียนมีพระราชประสงค์จะให้พระราชวังศรีบูตรหลานข้าราชการ แล้วรายภูทั้งปวงได้เล่าเรียนศึกษาหนังสือไทยให้รู้โดยละเอียดตามแบบที่ถูกต้อง.....” (พ.ศ. 2428)

ด้านการคลัง พระพุทธเจ้าหลวง ทรงตราพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการทำบประมาณแผ่นดินขึ้น เพื่อความสะดวกในการใช้จ่ายเงินสำหรับพระบุญรุ่งบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุขบประมาณแผ่นดินนี้เรียกว่า พระราชบัญญัติสำหรับกรมพระคลังมหาสมบัติ และว่าด้วยกรมต่าง ๆ ซึ่งจะเบิกเงินส่งเงิน ดังพระราชดำริว่า “การภาชีอกรซึ่งเป็นเงินขึ้นสำหรับแผ่นดินได้จับจ่ายใช้ราชการพระบุญรุ่งบ้านเมือง และใช้จ่ายเบี้ยหัวดเงินเดือนข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนนั้นเงินจึงได้ติดค้างเจ้าภาษีนายอากรเป็นอันมาก ไม่พอจับจ่ายใช้ราชการพระบุญรุ่งบ้านเมืองให้รายภูทั้งปวงเป็นสุขยิ่งขึ้นไปได้ จึงทรงพระราชนัดริปรึกษาพร้อมด้วยเสนาบดี และเคนซิลลอร์อฟเฟตดังเป็นพระราชบัญญัติ.....” (จ.ศ. 1237)

เดิมชาวจีนเป็นผู้นำการพนันเข้ามาเล่นในเมืองไทย คือ ถัว โป และ hairy เป็นต้น สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ทางการก็ได้เก็บค่าธรรมเนียมจากเจ้าของบ่อนชึ่งเรียกว่า อากรบ่อนเบี้ย ปรากฏว่ารายภูทั้งปวงในเขตที่มีบ่อนการพนันพากันยกจนลง และมีโจษผู้ร้ายชักชุน เมื่อให้เลิกการพนันโจษผู้ร้ายก็สงบบางลงไป ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงโปรดให้เลิกเสีย ดังความในพระราชหัตถเลขาถึงกรมพระยาดำรงฯ ว่า

“มณฑลครศิริธรรมราช มณฑลชุมพร เดิมมีโจษผู้ร้ายชักชุน รายภูทั้งปวงยกจนขัดสนไม่เป็นอันทำมาหากิน เมื่อให้เลิกการพนันโจษผู้ร้ายก็สงบบางลง การค้าขายก็เจริญดีแต่อนุญาตให้เล่นการพนันได้อีก เกิดมีโจษผู้ร้ายชักชุนขึ้น รายภูทั้งปวงเป็นอันตั้งหน้าค้าขายทำมาหากิน ทำให้ความเจริญที่มีอยู่แล้วกลับถอยหลังไปอีก เรื่องของอนุญาตให้เลิกการพนัน.....เป็นการชอบแล้ว อนุญาตให้เลิก” (ที่ 108/931 8 ส.ค. 122)

ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ได้มีพระราชกำหนดสุขกิบาลกรุงเทพฯ เพื่อพัฒนาบ้านเมืองในราชธานีให้เป็นตัวอย่างแก่ทั่วเมืองทั่วไป การจัดสุขกิบาลนี้เป็นที่หนักพระราชศุทธิยมหาก ครั้งหนึ่งได้มีพระราชดำรัสว่า

“.....ประเทศอื่น ๆ รายฎรเป็นผู้ขอให้ทำ เจ้าแผ่นดินจำใจทำ แต่ในเมืองเรานี้เป็น
แต่พระเจ้าแผ่นดินคิดเห็นว่าควรกระทำ เพราะจะเป็นความเจริญแก่บ้านเมืองและความเป็นสุขแก่ราษฎร
ทั่วไป จึงได้มีคิดทำ เป็นการพิจรณอย่างตรงกันข้าม.....” การสุขาภิบาล ขณะนั้นเป็นงาน
ของกระทรวงศุลกาล ทรงมีพระราชประสงค์จะให้กระทรวงมหาดไทยจัดสุขาภิบาลขึ้นในท้องที่ตาม
หัวเมืองทั่วไป แต่ราษฎรยังไม่พร้อมจะรับ จนวันที่ 30 กรกฎาคม 2448 พระบาทสมเด็จพระปูจุลจอม
เกล้าฯ เสด็จประพาสสำเภาพระประดิษฐ์ (นครเขื่อนขันธ์) ทรงทดสอบเรื่องสภาพบ้านเมือง
สกปรกเลอะเทอะและตัวโยโคลนตาม ไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัย รุ่งขึ้นเสด็จฯ ออกที่ประชุม^๑
เสนาบดี ทรงเล่าให้ที่ประชุมเสนาบดีฟังว่า ถนนและตลาดน้ำเรื่องขันธ์สกปรกเหมือนตลาดท่าจีน
(ตลาดท่าฉลอม เมืองสมุทรสาคร) สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทรงละอายพระทัยมาก ทรงมีราช
น้อຍที่ 20/3990 ถึงผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาคร ความตอนหนึ่งว่า

“.....ฉันนั้น้อยในที่ประชุมรู้สึกละเอียดใจมาก ที่เมืองน้ำเรื่องขันธ์จะสกปรกหรือ
สะอาดก็ไม่ใช่ธุระของเรา แต่ความสกปรกของตลาดท่าจีนซึ่งสกปรกจริงสำหรับเป็นที่ยกตัวอย่างเทียน
ที่อื่นที่ไม่พอพระราชหฤทัยเช่นนี้ ก็เสมือนกรัวตลาดท่าจีนด้วยเหมือนกัน การเป็นดังนี้จึงรู้สึกร้อน
ใจมาก เห็นว่าถ้าไม่คิดอ่านบัดกวนด้วยจัดถนนในตลาดท่าจีนให้หายโสโครกลแล้ว จะเสียชื่อ.....”
พระยาพิไชยสุนทรผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาคร ทราบทูลว่า จะช้ออธิปัตยนนตลาดท่าจีนให้ตลอด
ทั้งสาย เมื่อเสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระปูจุลจอมเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินทรงเบิดในเดือน
มกราคม และในที่สุดได้มีพระบรมราชโองการให้จัดตั้งสุขาภิบาลท่าฉลอม ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน
ร.ศ. 125 นับว่าเป็นสุขาภิบาลที่เกิดขึ้นในหัวเมืองเนินแห่งแรก

พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลฯ เจ้าอยู่หัว

เรื่องเสื้อประพาสแผลมลาย ร.ศ. 108,109,117,120

พระราชหัตถเลขา ร.ศ. 108, 117 มีถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฬารัตน์รัตน์มีกรมพระจักรพรรดิพงศ์ อธิบดิพระคลังมหาสมบัติ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ซึ่งเป็นประธานในที่ประชุมเสนอบดี ส่วน ร.ศ. 109 มีถึงที่ประชุมเสนอบดี ซึ่งอยู่รัฐบาลนคร ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฬารัตน์รัตน์มี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ อธิบดิกรมพระคลังมหาสมบัติ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากาน奴รังสีสว่างวงศ์ กรมพระภานุพันธุวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการกรมยุทธนาธิการ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ซึ่งเป็นประธานในที่ประชุมเสนอบดี พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเรศวรฤทธิ์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิสกุล (กรรมการ) ว่าการกรมพระนครบาล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีว่าการกรมวัง พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศราชนุวัตติวงศ์ อธิบดิกรมโยธาธิการ เจ้าพระยาตันบดินทร์ ที่สมุหนายก เจ้าพระยาพลเทพ ที่สมุหพระกลาโหม พระยาภาดรวงค์ ที่เกษตรราชบดี เป็นผู้รักษาพระนคร สำหรับบี ร.ศ. 120 มีถึง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ แต่ผู้เดียว

พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีมาถึงผู้รับแต่ละครั้ง จะทรงเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ที่ได้ทอดพระเนตรได้พบปะกับผู้ใด ทรงกระทำสิ่งใดบ้าง ทรงเล่าอย่างละเอียด แม้กระหั่นกิริยาท่าทาง ซึ่งเป็นส่วนย่อของแต่ละบุคคลที่ทรงพบปะใกล้ชิด ก็ทรงกล่าวถึง ถ้าเป็นข้อที่เกี่ยวข้องด้วยราชการ นอกจากจะทรงเล่าเรื่องแล้ว จะสั่งความให้ผู้มีหน้าที่รับผิดชอบดำเนินการแก้ไขด้วย เช่น เรื่องจราจร เรื่องการตั้งสายไฟฟ้า การแต่งตั้งบัญชีสับเปลี่ยนตัวเจ้าเมือง เป็นต้น เรื่องที่ทรงเล่านั้นเป็นลักษณะคล้ายจดหมายเหตุราชกิจรายวัน หรือบันทึกประจำวัน แต่ละวันได้ทรงกระทำสิ่งใด ทอดพระเนตรสิ่งใด ทรงบันทึกไว้อย่างละเอียดทั้งหมด พร้อมทั้งพระบรมราชวินิจัยและเปรียบเทียบสิ่งที่ได้ทอดพระเนตร ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นผู้มีความรู้กว้างขวางและลึกซึ้ง เป็นผู้มีความละเอียดลออ แม้แต่สิ่งที่บุคคลทั้งหลายมองข้ามโดยมิได้สนใจ แต่พระองค์มิได้เว้นที่จะทรงพิจารณาโปรดตรวจ

สำหรับระยะทางที่เสด็จประพาส คือ แหลมมลายนั้น แต่เดิมเรียกกันเป็น 2 ชื่อบรcta หัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางชายทะเลอ่าวสยามได้แก่ มงคลชุมพร มงคลนครศรีธรรมราช และบ่อตานี

เรียกว่า “หัวเมืองบักช์ได” บรรดาหัวเมืองที่อยู่ทางชายทะเลอ่าวเบงกอล ได้แก่ มนต์กาลูกเก็ตเรียกว่า “หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก” หรือ “หัวเมืองฝ่ายตะวันตก” หัวเมืองที่อยู่ในแหลมมลายู แต่โบราณหนทางไปมาياก พระเจ้าแผ่นดินจิมิได เสด็จประพาสจนถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อมีเรือกลไฟเป็นราชพานฯ เล้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปประพาสหัวเมืองบักช์ไดเป็นครั้งแรกเมื่อบีบีมะเมีย พ.ศ. 2401 เสด็จไปจนถึงสงขลา ต่อมาเมื่อบีกุน พ.ศ. 2406 เสด็จประพาสหัวเมืองบักช์ไดจนถึงเมืองบัตตานี ส่วนหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก และหัวเมืองเฉลียง ประเทศราช คือ เมืองไทรบุรี เมืองกลันตัน และเมืองตรังกานูนน์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพวงองค์แรกที่ไดเสด็จไปประพาส การเสด็จประพาสใช้เรือใหญ่ชื่อ อุบลบุรีศิริ เป็นเรือพระที่นั่ง ถ้าเข้าคลองก์ทรงเรือเล็กซึ่งมีหลาຍลា

พระราชหัตถเลขาเล่มนี้ จะชี้ให้เห็นบุคลิกภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในแห่งต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังจะได้ความรู้ต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงเล่าไว้จะนำมาเป็นตัวอย่างให้เห็น ดังนี้

การเสด็จประพาสหัวเมืองนั้นนอกจากจะเป็นการพักผ่อนตามคำแนะนำของแพทย์หลวงแล้ว ยังเป็นการตรวจราชการและดูแลทุกข์สุขของราษฎรด้วย ดีกว่าจะรับรายงานของเจ้าเมืองแต่เพียงอย่างเดียว ภาระเสด็จประพาสแหลมมลายูทั้ง 4 คราว จึงได้ประโยชน์ด้านนี้มาก เช่น เรื่องโจรผู้ร้ายซุกซุม เมื่อทรงทราบแล้วก็ไดรับสั่งให้ในพระราชหัตถเลขาให้ผู้มีหน้าที่ปราบป่วนให้เด็ดขาด “ถ้าได้ความหมายอย่างในคำแจ้งความทั้งปวงนั้นว่าผู้ร้ายซุกซุมนัก มาทางท่าน้ำทางบก ผู้ร้ายนั้นเป็นไทย พุดเสียงชាលนอกเป็นพื้น การที่จะรักษาบ้านของชาวบ้านพวนนี้ ถ้ารู้ว่าผู้ร้ายมาแล้วก์หลบหลีกไปซุกนอนเสียในบ้าน ถ้าผู้ร้ายไม่ได้ตัวเจ้าของบ้านแล้วก์ไม่กล้าเข้าปล้น ด้วยกลัวว่าชาวบ้านจะคิดอุบَاຍซุ่มช่อนคอยนั่งรายสกัดทาง ถ้าได้ตัวเจ้าของบ้านแล้วก์ทุบตีเรื่องเออทรพย.....ขอให้เตือนเจ้าพระยาพลเทพ* ให้คิดจัดการปราบป่วนผู้ร้ายเหล่านี้ตามที่ได้สั่งไว้นน” ในเรื่องการพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญเท่าเทียมอารยประเทศ เช่น การสื่อสารโดยใช้โทรเลข ต้องตัดทางบ้ำกเสานึ่งสาย ทรงรับสั่งให้เจ้าเมืองว่าจ้างราษฎรให้ทำ แต่เจ้าเมืองกลับเกณฑ์ราษฎรทำโดยผิดพระราชประสงค์ “ตัดทางนี้ คือตัดกึ่งไม้และต้นไม้เล็ก ๆ ซึ่งกระชากทาง เพราทางโทรเลขในเมืองชุมพร ซึ่งพระรามบริรักษ์ออกมาเกณฑ์ให้ทำนั้น ไม่ได้ทำกีเส้น เป็นแต่มาเบียดเบียนราษฎรจนแตกตื้นไปหมด แล้วก์เลิกกันเท่านั้น ซึ่งเสียงยังเป็นที่เกลียดชังมาก.....ตั้งแต่กรอกธนีออกไปจนถึงบ้านถ้ำสนุก มีนา

* เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม) ที่สมุหกลาโหม ท่องໄกได้เป็นเจ้าพระยาท่านนี้เบကร เวลาันนหัวเมืองบักช์ไดฝ่ายกะวันกะ กั้งขันกระหวงกลาโหม

เกือบจะติดต่อกันไปแต่ร้างเสียหายชำนาญ ด้วยเรื่องกลัวเกล็ททำทางโกรเลข.....” เรื่องการทำแผนที่ระหว่างอังกฤษกับไทยเกี่ยวกับการทางานทาง เมื่อเดิมประเทศได้ทดสอบเรื่นข้อเท็จจริงแล้วก็ได้ว่ากล่าวกับรัฐบาลอังกฤษได้ทางาชวากลับคืนมา “ที่ทางาชวนี้พระยาราชนองร้องอยู่ว่าแผนที่อังกฤษทำ คือแผนที่กับดันเบิกบินตัน หมายถือไม่ต้องกับหนังสือสัญญา ในหนังสือสัญญาว่าทางาชั่งสองฝ่ายได้ผังขึ้นไทยเป็นของไทย ให้ผังอังกฤษเป็นของอังกฤษ เว้นไว้แต่ทางาชวนเป็นของไทย ส่วนทางาที่ในแผนที่นั้น ทางาสมุดที่อยู่ได้ผังขึ้นอังกฤษเป็นทางาย้อม จดชื่อว่าทางาชวนทางาสีเขียว ให้เป็นของไทย ส่วนทางาชวนซึ่งเป็นสามทางาใหญ่ ๆ อยู่ได้ผังขึ้นไทย ทางาหนึ่งอยู่เกือบจะศูนย์กลางค่อนข้างไทยสักหน่อยหนึ่ง ส่องทางาที่ชาวบ้านนี้ตลอดจนถึงนายปลัดผู้ใหญ่อังกฤษก็ยอมรับว่าเป็นทางาชวนนั้นหมายแดงเป็นของอังกฤษ* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสทั่ง 4 คราวนี้ ได้พบปะกับเจ้าเมืองจัดการเกี่ยวกับการรับเสด็จบ้าง ได้สั่นทนาประศรัยกับพระองค์ทรงสังเกตด้วยพระองค์เองบ้าง จึงทรงทราบความสามารถของเจ้าเมืองที่ปกครองหัวเมืองสมัยนั้น ดังพระราชนัดดาที่กล่าวถึงเจ้าเมืองตรังว่า “พระยาตรังเป็นคนอ่อนไม่พอแก่การ ไม่มีอำนาจอันใด การที่จะรับเสด็จนี้ก็วิ่งเงยจนหน้าเขียว จะหาผู้ใดช่วยเหลือไม่ได้.....พระยาตรังนั้นไม่แต่ไม่มีอำนาจเพราขัดข้องอย่างหนึ่งอย่างใดอย่างเดียวเท่านั้นไม่สามารถที่จะทำการให้แข็งแรงได้ เพราะสติบัญญาและความรู้ไม่พอแก่การด้วย แต่เป็นคนซึ่อใจถูกการอันได้กับตรงๆ ตามความจริง ไม่คิดอ่านแก้ตัวปกบีดเอาแต่ความดีมาพูด.....”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสตามหัวเมือง ได้ทดสอบพระเนตรสิงต่าง ๆ มาก ครั้นเมื่อเสด็จประพาสมลายมือได้ทดสอบพระเนตรสิงได้แล้วก็มักทรงเปรียบเทียบกับสิงที่ได้เคยทดสอบมาแล้วเสมอ เช่นไปที่ทางารังนก ทรงเล่าว่า “เขานิทางารังนกเช่นนี้เป็นศิลปะนenedion กันเขาน้ำข้างแควแม่น้ำน้อยไทรโยค และแควป่าสัก มักจะโปรดปรุ่งปรุ่งตามเชิงเขาและมีถ้ำมาก ๆ.....” นอกจากนี้แล้วยังทรงสังเกตสิงต่าง ๆ และทรงนำมาซึ่เปรียบเทียบให้เห็นเช่น กล่าวถึงชาวลาย กับ ชาว Jin ว่า “ส่วนพระร้าของพระยานิรักษ์ภูธร มีพระร้าวอยู่หลายพันตัน แต่ตันผอม ๆ เชี้ยว ๆ มีตัวกิน ไม่ถึงเมื่อไหร่ทางาสมุย เจ้าของว่าเป็นด้วยพื้นแผ่นดินไม่ดี มีแต่กรายหยาบกรวดหยาบ ไม่ใครมีดินปน แต่เมื่อพิเคราะห์ดูก็เป็นที่น่าสงสัยบ้าง กลัวว่าจะเป็นด้วยการนำรุ่งรักษาไม่ดีด้วย เพราใช้แบบลายรักษา เป็นคนเกียจคร้านมากไม่เหมือนจัน.....”

* เรื่องทางาชวนนี้ เมื่อเสด็จกลับถึงพระนคร ได้โปรดฯ ให้กล่าวกับรัฐบาลอังกฤษ ทกอย่างให้กันมาเป็นของไทย ทางาหนังสือสัญญา

จากการเสด็จประพาสได้เสด็จพระราชดำเนินไปงานผังศพญาติวงศ์เมืองไทรบุรี ทอตพระเนตรการผังศพแล้วได้เปรียบเทียบกับการผังศพของชาวอินเดียว่า “การศพของพวกแขกชายชุดตรงกันข้ามกับพวกแขกที่ในอินเดีย เจ้าแขกในอินเดียอาธุระด้วยศพเหลือเกิน แห่งหนึ่งแห่งหนึ่งลงทุนนับด้วยหมื่นชั้งพันชั้ง แต่พวกกลาญูนี้ไม่ลงทุนเลย จนขันน้ำยซื้อถูกอัญเชกสักสี่ห้าร้อยแผ่นก็ไม่เอาเป็นธุระเกือบจะเรียกว่าเป็นผังทึ้งกันได้.....” ในเรื่องการทำศพนี้พระองค์ทรงตรัสเล่าถึงการผังศพของคนไทยเมื่อมีใช้กรพิษระบาดมี ร.ศ. 108 ว่า “แต่คนชั้นตายที่อย่างในกรุงเทพฯ ควรผังนั้น ถ้าเป็นคนจนก็นำไปแขวนไว้ที่ต้นไม้ ถ้าเป็นคนที่พอ มีอันจะกินก็ปลูกแคร่เอาศพลงหินไปตั้งไว้ที่วัดสุดแต่ไม่ให้ถูกดิน เมื่อขาลับฉันไปที่วัดพระยาชันไกลักษณะดูคล้ายคนพร้าวหินที่บศพตั้งอยู่บนร้านมุงกระเชง ทีบันนี้สูงกว่าหีบศพในบางกอกสองเท่า จนแรกเห็นนึกว่าทีบันบรรจุของมาแต่นอก ตามหมู่ตั้นรังเขาว่าแขวนกันเกลื่อนก拉丁ไปทั้งนั้น.....”

ในพระราชหัตถเลขาเล่มนี้ เป็นเรื่องราวที่ให้ความรู้ในด้านต่าง ๆ หลายประการ เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรแล้วก็นำมาเล่า เช่น ทางช้างเดิน ถนนที่จะเป็นทางกว้างกลับตรงกันข้าม เป็นเพียงทางแคบ ๆ พอกคนเดินได้เพียงคนเดียว “ถึงว่าช้างออกวังน่าจะต้องเดินทางโട ๆ ก็จริง แต่ช้างไม่ได้เดินทางใหญ่เลย ก้าวเท้าเกือบจะตรงกันหงส์ร้อย.....” เรื่องเกี่ยวกับพระพุทธรูป ทรงเข้าพระทัยอย่างลึกซึ้ง จะนั้นเมื่อทอดพระเนตรเห็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะไม่ดี จึงทรงคำหนนิ

“วัดคุณราชนี้เป็นวัดเก่า.....ทั้งในใบสถาลที่พระระเบียงเต็มไปด้วยพระพุทธรูปขนาดหน้าตักศอกเศษสองศอก แต่ละองค์ล่ององค์หน้าเหมือนหน้ากากต่าง ๆ น่าหัวเราะมากกว่านาเกิดความเลื่อมใส.....” ความเข้าใจผิดประการหนึ่งก็คือพระองค์ทรงเข้าพระทัยว่า พระเมืองบีบังเป็นหมอยา แต่แท้จริงแล้วพระจำนำวนมากเป็นหมอกำเนนห์ ซึ่งพระองค์ทรงคำหนนิว่าไม่สมควรอย่างยิ่ง “แต่ได้ยินข่าวว่าพระเมืองบีบังนี้อยู่ข้างเสียซื่อมาก ว่าหากินด้วยเชิงเป็นหมอกหังนั้น เดิมเข้าใจว่าจะเป็นหมอยา ต่อถามชาจึงได้ความว่าเป็นหมอกำเนนห์.....”

การเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 108 นี้ ครั้งไปเมืองกาญจนดิฐ เสด็จกลับไม่ได้ เพราะฝนตก ต้องเสด็จประทับรวม และด้วยความชลุกชลักนี้เอง จึงได้ทรงทำเครื่องเสวยเอง และเป็นต้นเค้าของการเสด็จประพาสตัน ซึ่งโปรดทำเครื่องเสวยเองในชั้นหลังต่อมมา “ครัวของฉันก็ไม่มีมาต้องหาเตาหม้อและของสุดมาทำกินเอง อยู่ข้างจะกาหลงลุกชลักกันสนุกมาก บุหรี่ที่มีไปเป็นทรัพย์ที่จะพึงสงวนเป็นพิเศษ” สำหรับนิทานพื้นเมืองซึ่งเป็นชื่อสถานที่ต่าง ๆ มีเรื่องราวเล่าสืบกันมาช้านาน พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสมีองพังงา ทรงเล่าเรื่องนิทานพื้นเมืองเรื่องนี้ไว้ใน

พระราชนัดดาฯ ว่า “.....เมืองพังงาเป็นภูเขาเต็มไปเช่นนี้ จึงได้มีเรื่องนิทานสำหรับภูมิประ-
เกศคล้ายอย่างตามอ้างไว้ ว่าตามดึงคนหนึ่งทำนาอยู่ที่เข้าซอกแวงเมืองตะกั่วป่ามีช้างตัวหนึ่งไปแหง
ยุ่งข้าวทราย ตามดึงโกรธจึงได้จับหอกไล่ช้างข้ามเขากะท้อยมา หอกที่ค้อมานันถือลากด้าน ด้ามกัด
เขากะท้อยเป็นช่องห่างกันอยู่หันอยู่หนึ่ง จึงได้ปรากฏชื่อว่าช่อง “ล่าเสะ” ครั้นมาพบช้างแหงช้างนั้น
ตามด้วยเป็นภูเขาอยู่ที่ข้างทางขึ้นมาแต่ท่า ที่เข้านั้นยังมีช่องหอกที่แหงปรากฏอยู่ เมื่อมาช้างตาย
แล้วจึงได้อุดงช้างไปพิงไว้ที่เข้าตรงหน้าวัดประพาศ จึงได้ปรากฏชื่อว่าเชาพิงฯ.....”

สิ่งที่แสดงให้เห็นลักษณะอุปนิสัยของพระบาทสมเด็จจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีหลายประ-
การโดยเฉพาะความสนใจต่อผู้คนอย่าง สัตว์ ฯลฯ จะปรากฏให้เห็นในวรรณกรรมของพระองค์เสมอ
เรื่องเสด็จประพาสแหลมลายู มีตอนหนึ่งที่ทรงเล่าถึงการเสด็จไปทอดพระเนตรรั้งนกช่าวใจอาเม้
กระทุ่งรังนกคลงมา เห็นมีตัวนกจับอยู่มากเกรงจะเป็นอันตรายต่อนกจิงห้ามชาวจีนไม่ให้กระทุ้กอีก
“จินผู้รักษาอาเม้ไฝ่กระทุ่งลงมาให้ดูเป็นตัวอย่างนก 11—12 รัง แต่เห็นมีตัวจับอยู่มากจึงได้ห้ามเสีย
ไม่ให้กระทุ้งต่อไป.....” และอีกตอนหนึ่งกล่าวถึงการเสด็จทอดพระเนตรรังนกที่เกาะลังกาจิว พระ-
องค์ทรงเล่าเรื่องรังนกพร้อมทั้งแสดงความรู้สึกว่า “ที่นี่เขางลงตะแกรงให้ดูตามวิธีที่เก็บรังนก.....
แต่น่าสงสารนกมากเหมือนกัน ด้วยลูกเล็กๆ หิยบบินไปไม่ให้ต้องตกจากรังมาก.....” สิ่งที่แสดง
ให้เห็นลักษณะอุปนิสัยของพระองค์อีกประการหนึ่งคือ การหงอกหงอก ความละเอียดลออก ฉะนั้นวรรณกรรมที่
พระองค์ทรงพระราชพิพากษ์ขึ้นจึงมีความประณีตมากจะเห็นได้จากการบรรยายถึงสิ่งใด ทรงบรรยายไว้
อย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง อย่างเช่นทรงเล่าเรื่องบ้านพระยาไซยา ว่า “..... ตะพาบทัชชันน้อยต่ำบ้าน
พระยาไซยา วิมคลองเป็นที่ลุ่มน้ำทະເລ່ວມຄົນນຕ້ອງຄົນສູງຂຶ້ນປະມາຍສອງຄອກຕິກະດານກັນໄວ້ ພາກ
ຄົນນຂ້າງຫ້າຍມີເປັນສຸວນມະພර້າຂອງພຣຍາໄຊຢາປູກ ດູຍອດໃນກົງມົດື ມີມະພຣ້າມາກທຳອ່າງເກະ
ສມຸຍ ທີ່ດອນວິມຕະພານມືນ້າງກີປູກໂຮງເວຼົອ ໂຮງຈານຂຶ້ນໄປປະມາຍສັກສອງເສັ້ນເສົາສາມເສັ້ນ ອີ່
ສະນາຫຼັບຫັນນ້າບ້ານພຣຍາໄຊຢາ ຄົມດິນສູງພັນ້າທະເລ່ວມກວ້າງຂວາງ ປູກຕົ້ນແລລືດຕຽນາດໃໝ່
ຕົ້ນສາຍຫຼຸດ ຕົ້ນກະດັງງາຍຮອບມືດອກດົກເຕັມຕົ້ນທັງສາມอย่าง ຈົນສົງລົນໜອມໄປທີ່ບົຣີເວັນເຫັນໄດ້
ພາກສະນາຂ້າງວິມຄລອງມືເວືອນຫ້າຫ້ອງ ເລີ່ຍງຮອບໃໝ່ຫຼັງທັນທີ່ເວືອນສາມຫັ້ງສົດຫວ່າຂ້າງລະຫັ້ງ
ຫານກວ້າງປູກຮະດານເປັນທີ່ຫຼັງພຣຍາໄຊຢາເຮີຍກອງວ່າສເຕັ້ນສໍາຫັບຮັບເຈົ້າຍແລ້ນນາງຜູ້ໃໝ່ໄປນາ
ໃນເວືອນຫັ້ງໃໝ່ມີຫອນນອນສອງຫ້ອງ ຕັ້ງເຕີຍງມືນັ້ນມ່ານພຣອມ.....”

1. ทรงเจ้าข้อมนามชื่อ ทรงอ่องทึ้งประดิษฐาสิรี
2. ทรงเจ้าข้อมนามชื่อ ทรงอ่องทึ้งนาภาราเราะภากา
3. สมเด็จพระบรมราชชนนีนาถ (เดวากาห์องสาวี)

พระราชหัตถเลขา

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสฯ รอบ พ.ศ. 2440

พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสฯ รอบครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2440 ด้วยเรือพระที่นั่งมหาจักรี โดยมีพระราชบรมวงศ์เพื่อเจริญสัมพันธ์ไว้ตรึกับนานาประเทศ และทอดพระเนตรกิจการต่างๆ ของประเทศไทยนั้น ในอันที่จะนำสืบที่ได้ทอดพระเนตรมาปรับปรุงบ้านเมืองให้มีความเจริญยิ่งขึ้น พระราชหัตถเลขาฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงมีพระราชทานนามเป็นส่วนเฉพาะพระองค์สมเด็จพระบรมราชชนนีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสฯ พระราชหัตถเลขาฯ เป็นส่วนพิเศษต่างหากจากที่ได้ทรงมีมาทางราชการ ในพระราชหัตถเลขาฯ บางเมืองมีเวลาทรงพระราชนัตถเลขาได้มาก เพราะไม่มีราชกิจสำคัญติดอยู่ ก็มีความละเอียดพิสดาร แต่บางเมืองต้องมีพระราชภารกิจมาก ไม่มีเวลาพอที่จะทรงพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ได้ ก็มีแต่ความสังเขป ไม่เท่ากันหมด

ความในพระราชหัตถเลขาฯ แสดงให้เห็นว่า พระบรมหาราชทรงมีพระราชบรมวงศ์ มั่นคงในการที่จะนำความเจริญมาให้บ้านเมือง ซึ่งเรียกว่าประเทศไทยนั้น และทรงปักธงทุกทางที่จะให้ประเทศไทยติดต่ำรงคงอยู่ได้ โดยไม่เสียเอกสารชา ทรงทบทวนพระราชภารกิจแม้จะทรงพระประชวรก็มิได้ท้อถอยพระราชนฤทธิ์ ประกอบกับทรงห่วงใยบ้านเมือง จนทำให้มีพระราชดำริจะเสด็จนิวติพระนครหลายครั้ง แต่ด้วยพระทัยแน่วแน่ในการแสวงหาประโยชน์ที่ได้เสด็จฯ รอบนี้ ทรงตัดความในพระราชดำรินี้เสียทุกคราวไป

ในพระราชหัตถเลขาฯ มีลักษณะคล้ายจดหมายเหตุรายวัน ทรงเล่าเรื่องทุกวันที่ทรงปฏิบัติภารกิจ เมื่อได้ทอดพระเนตรสิ่งใด พระองค์ทรงเล่าอย่างละเอียดพร้อมทั้งพระราชวิจารณ์ด้วยมีพระราชหัตถเลขาที่เมืองใด ก็ได้ทรง Jarvis ซึ่งเมืองไว้ พร้อมทั้งวันที่ คำขึ้นต้นใช้คำว่า “ถึงแม่เล็ก” คำลงท้ายในฉบับแรกๆ ไม่มี มีแต่พระปรมາกิใช้ว่า “จุฬาลงกรณ์ ปร.” ตั้งแต่ฉบับที่ 25 เมืองฟลอเรนซ์ (12 มิ.ย. ร.ศ. 116) จึงมีคำลงท้ายว่า “ผู้ที่รักของแม่เล็ก”

พระราชหัตถเลขาฯ นอกจากจะให้ประโยชน์ทางด้านประวัติศาสตร์แล้ว ยังให้คุณค่าทางด้านวรรณกรรมเป็นอย่างมาก ต่อไปนี้เป็นความบันทึกในพระราชหัตถเลขา

ในสมัยนั้น คนไทยนิยมกินหมาก พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสวยหมากเช่นเดียวกับคนไทยทั่วไป แต่เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสฯ รอบ พระพุทธเจ้าหลวงทรง

เล่าเรื่องการอุดมกະและขัดพื้น ในพระราชหัตถเลขาว่า “ได้ลงมือเอาถ่านถูพื้น มันเค็ม ๆ คลื่นไส้ ต้องเอากหงี้ดูน เข้าถูพอบาง ๆ ออกไปได้ และเห็นชาวชีกเดียว ออยู่ข้างจะเบือเต็มที่ พรุ่งนี้หมจะรับ จัดการ ลิมดัวจะเรียกหมากกินรำไป ตั้งแต่แม่เล็กไปแล้วได้กิน 2 คำเท่านั้น” (น.2) และอีกตอน หนึ่งทรงเล่าว่า “พระการใหญ่ในเรื่องขัดพื้นประดักประเดิดเต็มที่ วันนี้เกือบจะว่าถูกยังค่าได้ต้อง สำเร็จกันด้วยมีด พอหินปูนหมดข้างนอกแต่ยังเคราะห์กระน่าเกลียด” (น.4) การอุดหมากนั้นทำให้ใจ คงหุ่งหงิด ดังพระราชปรารภมาในพระราชหัตถเลขาว่า “ฉันคลั่งหมากคอดูเดิงเต็มที่ จะให้ส่งเข้า ไปบ้าง ขอให้แม่เล็กเป็นธุระด้วย” (น.8)

การเสด็จประพาสญี่ปุ่นรั้งนี้ ผู้ติดตามที่มาด้วยกันในเรือพระที่นั่งมหาจักรี จะต้องพูด ภาษาอังกฤษ คระจะพูดภาษาไทยต้องถูกปรับ ฉะนั้น จึงทำให้บรรยายกาศเงี่ยนเหงาไม่ค่อยสนุกสนาน เย还好เท่าที่ควร ความในพระราชหัตถเลขาว่า “บรรดาคนที่มาเริ่นเริงสนับายนมด เว้นแต่มีต้องเย็บ ปากหลายคน เพราะตั้งข้อบังคับว่า ถ้าอยู่ที่ไหน ๆ ต้องพูดภาษาอังกฤษหมด ถ้าพูดไทยปรับลดเงิน ที่จะให้ฟากหิ้งอังกฤษหนึ่ง” (น.4) และอีกตอนหนึ่งว่า “ข้อบังคับที่ให้พูดอังกฤษ ทำให้คนนึงไปเป็น อันมาก” (น.5) อย่างไรก็การพูดภาษาอังกฤษตลอดเวลาคนที่พูดไม่ได้ก็มักจะแอบพูดภาษาไทยกันอยู่ เสมอ บางคนทำเป็นไม่พูดภาษาอังกฤษ เพราะไม่อยากเห่อฟรังก์มี แต่แท้ที่จริงคนเองพูดไม่ค่อยจะได้ “แต่แท้ในเวลาไม่ใช่ต่อหน้าฉันแล้วพูดไทยกันทั้งนั้น ฉันเคยพบแลบลันกันหลายหนแล้ว ถึงคน พูดภาษาอังกฤษได้ก็ต้องพูดไทย เพราะมีครรภ์ไปพูดไทยด้วย จะพูดอังกฤษก็จะเป็นอวดดี.....ถ้าคน ที่เชื่อว่าตัวรู้แล้ว เช่น กรมสรรพาตร์แล้วไม่พูดเลย แต่ในใจเกร็งสึกว่าแกอดืดอัดใจเต็มที่ ครั้นจะ เรียนก็อ้าย ต้องทำเป็นรู้แล้ว แต่ถ้าต่อหน้าฉันก็นึงเสีย ลับหลังก็พูดไทยเป็นการก้าวไว้ไม่ตื่นฟรัง” (น.100)

การเสด็จประพาสญี่ปุ่น เป็นการจากบ้านมาไกล ด้วยจิตใจของผู้ที่จากบ้านย่อมมีความคิด คำนึงถึงผู้ที่ต้องจากมาเสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เช่นเดียวกันในพระราชหัตถ เลขา แสดงให้เห็นความในพระราชหฤทัยที่เป็นห่วงใยและเป็นทุกข์ถึง พระบรมราชินีนาถ ออร์ ชิดา ต่าง ๆ ตลอดจนพสกนิกรของพระองค์ก็มีได้เว้น การรับข่าวและส่งข่าวจึงเป็นความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะทำให้เกิดความกวนกระวนกระวายพระทัยได้ โดยเฉพาะไม่ได้รับข่าวจากเมืองไทยในพระราชหัตถเลขา ว่า “ขอให้แม่เล็กสนับยใจเกิด ว่าตั้งแต่ฉันมาจนเวลาเขียนหนังสือนี้ วันที่ 22 เมษายน ร.ศ. 116 มีความสนับยด แม่คินกล่าวหลายคนว่าอันขึ้นด้วย แต่ที่ใจจะไม่ได้ไปบ้านสักวันไม่มีเลย” (น.36) อีกตอนหนึ่งว่า “เวลาที่พอกินข้าวแล้วฉันซ่างไม่มีความสนับยเสียจริง ๆ เพราะความคิดถึงบ้านเหลือที่ จะอุดกัณฑ์ให้รุ่มร้อนในอก เกียงจะฉุนและต้องตั้งสติอารมณ์” (น.247) พระองค์ได้ทรงแสดงความ

ในพระราชทุกทัยที่แท้จริงอกมาให้เห็นว่า ที่เสด็จประพาสฯ ไปนี้เพื่อความสนุกสนานแต่เพื่อประโยชน์ของประเทศชาติเป็นสำคัญ “ความจริงฉันคิดถึงบ้านและอยากรับเต็มที่ แต่ฉันไม่ได้มาด้วยความจำใจ และไม่ได้มารู้ความหวังใจที่จะได้กิพย์สมัคส์ถูกทิพย์อมฤตยศ ฉันมาด้วยความมุ่งหมายเป็นเจตนาที่มั่นคง ใจนี้จะอยากรับวนกลับไป ไม่เก็บผลอันจะพึงได้ให้เต็มห่อเต็มพก ใจนแลยฉันจะเพลิดเพลินใจจนไม่อยากรับไปได้ เพราะความมุ่งหมายมั่นคงอยู่ดังนี้” (น.309) ทรงมีพระราชปราชกิจคนที่จะใช้ราชการให้ได้ต่างพระเนตรพระกรณ์ในต่างประเทศฐานะทูต แต่หากคนที่มีความรู้ความสามารถมีได้ “ถ้าันนีก็คงแล้วเป็นสันสติที่เดียว ราชการในยุโรปนี้ถ้าขาดทูต ขรดีเคียรยังเป็นอยู่เช่นนี้ตرابได เป็นนับว่าหาประโยชน์ได้เลย” (น.323)

ในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสฯ ไปในเรือนห้าจักรี ทรงได้รับความลำบากหลายประการ รวมทั้งพระราชายที่ต้องตราครัวทรงเล่าไว้ในพระราชหัตถเลขาว่า “ทำงานวันละกว่า 12 ชั่วโมงทุกวัน ทนหมักเหงื่อและน้ำเค็มหลายวัน เป็นผืนคันและมือเป็นฝี 4 ยอดแล้วประดักประเดิดเต็มที่ ขึ้นหงส์เหลวเหลือเกิน หาย 2 ยอด เป็นหนอง 2 ยอด” (น.66) เรื่องอาหารเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชนชั้นกลางของคนไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพระราชปราชกิจข้าหารไทยโดยเฉพาะน้ำพริกว่า “..... คลังอยากน้ำพริกเป็นกำลัง ท่านพวงโกหัวร่านหั้งหลายเห็นด้วยว่าไม่ได้นึก แต่การที่จะหาน้ำพริกเป็นพันวิไสยาหารไม่มีกะปี อย่างเรียกว่าตกลานจนเนื้อเต้าน กับข้าวฝรั่งเกือบกลืนไม่ลงที่เดียว.....” (น.212)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปราชกิจผู้ดูดตามไม่เอาใจใส่ต่อราชการ เอาแต่เที่ยวเตร่หาความสำราญ และไม่เข้าใจว่าสิ่งใดสำคัญหรือไม่สำคัญ โดยเฉพาะไม่มีความสัมภัยและวิจารณญาณ ทรงพระราชปราชกิจว่า “ผู้ดูดตามเบื่อหน่ายพระองค์มาก”แต่คนไทยหั้งหมดไม่มีใครชอบใจในความประพฤติของฉัน และเห็นอยู่หน่ายในความลำบากที่ต้องดูดตามฉันไป.....” (น.252) และอีกตอนหนึ่งทรงพระราชปราชกิจพระยาสุขุมด้ว “.....และความเห็นสิ่งที่สำคัญเป็นไม่สำคัญ สิ่งไม่สำคัญเป็นสำคัญ สังเกตจะเอียงในของที่ไม่ควรใส่ใจ ไม่เห็นเลยในสิ่งที่ควรจะใส่ใจ ซ่อนกลแท้ๆ ที่เดียว.....” (น.253)

พระพุทธเจ้าหลวงทรงเป็นผู้มีความสัมภัยดีเยี่ยม โดยเฉพาะการดูแลกษัตริย์คน เช้าใจและรู้เท่าทันความคิด ทรงพระราชวิจารณ์ลักษณะคนที่ทรงพระราชปฎิสันธารด้วย ทรงเล่าเรื่องเจ้านายในราชสำนักอิทาลีว่า “ในพวงเจ้านายที่เป็นอย่างมีสติบัญญัติมาก พระมเหศีเป็นคนงามด้วยมีความรุ้มgarด้วย คนก็ันดีมากรักมาก แต่เจ้าแห่นั่นนั่น เป็นคนไม่สูงล้ำด้วย แต่ใจดีแต่ด้วยใจจะเมตตาอธิรัตน์สังเกตจะไม่สู้ทรงนี้ก็จะไม่รักนัก ท่าทางเรียกได้ว่า น่ากลัว แต่เมื่อเข้าใกล้เห็นได้ว่า

เป็นคนใจดีหัวใจได้อีก บุนคุณซื่อ ไม่แผลเหลี่ยมแปดคมเลย ปรินช์ขอฟเนเบลนน์ เป็นคนนี้ ความรู้มากกว่าพ่อ พูดถึงเรื่องอะไรก็เคยรู้เคยอ่านทั้งนั้น เช่น ยิava เป็นอย่างไร คุยกันได้แต่เป็นคนข้อๆ ก็อีก ๆ แล้วไม่ครอ่ยกะจะพบหน้าคนนัก รู้ปร่างเตี้ยเล็กไม่งาม กิริยาอาการไม่เป็นเผยแพร่องอาจ ยกที่จะเป็นมิตรสนิทได้ แต่เจ้าหญิงนั้นเป็นคนฉลาด มีดวงหน้าในระหว่างหากันจะกังวลแต่ช่วงล่างแล้แขกเป็นกล้า้มมีขบเป็นทางแล้เป็นแขกผู้ชายแท้ มีอาการกิริยาที่จะเป็นมิตรสหายกับผู้ใดก็เป็นได้.....” (n.288-289)

พระราชหัตถเลขาเหล่านี้ พระองค์ทรงให้ความรู้แทรกไว้ในเรื่องที่ทรงเล่ามากมายล้วนเป็นความรู้ที่น่าสนใจยิ่ง นอกจากนั้นยังทรงพระราชนิรันดร์แทรกไว้เสมอด้วย เช่น ทรงกล่าวถึงชาวจีนว่า มืออยู่ทุกหนทุกแห่งเหมือนมีน้ำที่ไหนมีปลาที่นั้น แต่ที่ลังกาวมีชาวจีโนอยู่เลย เป็นการประหลาดมาก “ประหลาดที่สุดที่ลังกาวล่าไว้ไว้ เจ้าเหมือนปลา น้ำถึงไหนปลาถึงนั้น แต่ที่นี่ไม่มีเลยสักคนเดียว.....” (n.33) ทรงเล่าถึงขอทานที่เมืองสิงคโปร์ว่า “.....เรื่องขอทานที่นี่มันใช้ไม่ชุงผุซึม ใช่ลงพายก็ใช้ไม่ไฟเผาซึกบ้าง มีร้องเพลงลูกขุนนียนกรรพือบีกข้างหนึ่ง ชั่งถ้าตกลเราได้ยินครั้งเดียวยจะจำได้.....” (n.35) พระพุทธเจ้าหลวงทรงทำถึงเรื่องเก้าแม่หม้าย (เก้ามินิกอย) ในทะเลօหารน “.....ที่เกาเนื้ปลາดอย่างหนึ่ง ที่มีแต่ผู้หญิงทั้งเกา ไม่มีผู้ชายเลยเรือนตะเกียงก็ใช้ผู้หญิงรักษา การที่สินพันธุ์นี้อาศรัยคนที่ผ่านออกไป ปีหนึ่งคราวละสองเดือนถ้าสามเดือนแล้วกลับไปฟื้น การทำส่วนทำนาทำถนนบ้านเรือนผู้หญิงทำเองทั้งสิ้น.....” (n.78) เรื่องดินพื้อากาศของทวีปยุโรปแตกต่างจากเอเชียมาก โดยเฉพาะมีฝนตกแบบทุกวัน อากาศมีความร้อนจัดทำให้ชาวยุโรปทักษะภารรักษ์กันด้วยเรื่องดินพื้อากาศจนเป็นธรรมเนียม พระองค์ได้ทรงเล่าไว้เมื่อถึงอสเตรเรียว่า “.....ในวันนี้เป็นบอกเลิกเรื่องแต่ออกจนออกคิดถึงพระอาทิตย์ที่เคยเห็นหน้ากันเสมอๆ แต่ที่จริงตอนนี้เป่ายๆ หน้านี้ จะนเคยวอยากให้พระอาทิตย์ลานันไปเสียสักทีบ่อยๆ เพราะดังนี้ฝรั่งจึงสันทัดใจกันที่ว่าเป็นส่วนแห่งคำปราศรัยอันหนึ่ง พระอาทิตย์ไม่ชื่นชอบอยู่เสมอเมื่อนบ้านเรา.....” (n.142)

ประเด็นต่าง ๆ ของชาวยุโรปแตกต่างจากชาวไทยมาก พระพุทธเจ้าหลวงทรงเล่าไว้ในพระราชหัตถเลขาหลายเรื่อง เช่น เรื่องการจูบ เป็นสิ่งธรรมชาติสามัญของชาวยุโรปถือเป็นการปฏิสัมภารด้วยความรักใคร “เรื่องเจ้านายจูบกอดกันนั้นไม่ใช่การ Rena เล่นกระแทกกันแรงๆ ออยู่ ถ้าผู้หลักผู้ใหญ่เอียงปากไว้ผู้หญิง.....จูบกันเรื่อยไปในที่ประชุมคนมาก ๆ ท่าทางคัณรับกันเหมือนยกซึ่งกันและกันมากกว่าอ่านทั้งสิ้น.....” มือกประการหนึ่งที่เป็นสัญญาลักษณ์ของบุคคลจำพวกหนึ่ง

ที่เป็นผู้ชายหาดินทางปลดเปลื้องความเครื่องให้แก่สตรี มีผ้าเช็ดหน้าติดกระเบื้องแล็บไว้”.....ฉันใส่ผ้าเช็ดหน้าในกระเบื้องไม่หมด มีคนเข้าเดือนฉันถามว่าทำไว้ ได้ความว่าเป็นเครื่องหมายของคนฟรังเศสที่รับจ้างหาเงินเป็นลูกสาวเดม่อนกับคนช้า มีมากตามถนน เพราะฉะนั้นคนที่เรียนร้อยดีเอาลงกระเบื้องหมด.....” (น.185)

ในระหว่างทางที่เสด็จประพาสญี่ปุ่นครั้งนี้ มีเรื่องขำหลายเรื่อง ทรงเล่าไว้ในพระราชพัสดุเลขา เช่น เรื่องความกันดารน้ำที่อ่าวรับ ปลูกดอกไม้ก็ไม่งาม ที่นั่นมีน้ำยประกาศห้ามเด็ดดอกไม้ แต่คนมีบอนไปดิ่งข้อความเข้าไปอึกว่า ห้ามตักน้ำด้วย ซึ่งเป็นเรื่องที่ทุกชาติทุกภาษาทำกันเสมอ ด้วยเหตุว่าเป็นลักษณะนิสัยของคนไม่ว่าชาติใด ๆ ทั้งสั้น ในพระราชพัสดุเลขาบันทึกว่า “.....มีน้ำบ่อก ประกาศไว้ว่า บรรดาคนที่ขึ้นมาบนนี้ ห้ามไม่ให้ปลูกดอกไม้ ใบไม้เป็นอันขาด มีคนเขียนเติมลงไว้น่าค้ำเป็นอันขาดนั่นว่า แผลอย่าได้ตักน้ำเลยสักหยดหนึ่งด้วยได้ยากันล้นไป.....” (น. 89) ทรงเล่าถึงเรื่องคนชี้ลมเป็นเรื่องขำขันอึกเรื่องหนึ่ง คือนายพิไนย ซึ่งเป็นหาดเจ๊ก ทรงใช้การอันใดก็มักหลงลืมเสมอ ทรงใช้ให้เปิดมีดแหงบกเบ็ดไม่ออ กรีนให้หากล้องบุหรี่ก็หายไม่พบ กล่าวว่าได้ว่ามีลักษณะคล้ายคนบัญญาอ่อน “มีดแหงบกที่แม่เล็กให้ฉันแก่หมาบัญญาเบ็ดไม่ออ จะตัดบุหรี่มาให้ฉัน จ้างจนตัวโงง ๆ ก็ไม่ออ.....ฉันเรียกจะเอากล้องบุหรี่ที่ห่านกลางให้ฉัน มันมีถุงใส่อยู่ วางอยู่บนโต๊ะที่แกนง แกเกี้ยวหวานหมดบัญญา ฉันเขียนหนังสือพลาวนั้นค้อยอยู่ เห็นหายไปตามไปดู พบรนั้งท้าวสองแขนตรงถ้าหากเหมือนเสือ กล้องก็อยู่กับตาแกนนั่นเอง ฉันไปหยิบมาแกร้องว่าไม่เห็นกล้องเลย.....” (น. 101)

พระราชพัสดุเสด็จพระราชดำเนินประพาสญี่ปุ่นราวนี้มีโครงพระราชนิพนธ์ที่ติดอยู่ในหัวใจคนไทยโครงหนึ่ง ซึ่งมักมีผู้กล่าวอ้างกันอยู่เสมอ เป็นความจริงที่มองจะได้แนวความคิดทางปรัชญาโลกลึกซึ้ง โครงบทนี้พระราชทานไว้ในสมุดวันประสูติของพระบรมราชโสดาบิรช เจ้าพี่มหาวชิราภูม เมื่อเสด็จกรุงเยนิwa ว่า

“ผู้คนกำเนิดคล้าย	คลึงกัน
ให้ภูย์ย่อมเพศผิวพรรณ	ต่างบ้าง
ความรู้อาจเรียนทัน	กันหมด
ยกแต่ชั่วดีกระดัง	อ่อนแก่กุ่นไหว”

พระราชทัตเตา

คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2444

มณฑลพิษณุโลกและมณฑลนครสวรรค์ ตั้งแต่ปากน้ำโพขึ้นไปแต่ครั้งโบราณเรียกว่า “เมืองเหนือ” ที่เรียกเช่นนี้เกิดขึ้นแต่ครั้งพระเจ้าอู่ทองครองกรุงศรีอยุธยา เพราะครั้งนั้นแผ่นดินแบ่งกันเป็น 2 ราชอาณาจักร พระเจ้าธรรมราชาลิไทย ในราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยเป็นใหญ่ข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้าอู่ทองครองกรุงศรีอยุธยาเป็นใหญ่ข้างฝ่ายใต้ ประชาชนทั้ง 2 ฝ่ายไทยด้วยกันต่างเรียก 2 อาณาจักรนั้นว่า “เมืองเหนือ” และ “เมืองใต้” ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พระเจ้าแผ่นดินอัยพระองค์ที่จะได้เสด็จขึ้นไปเมืองเหนือ เนตุด้วยหัวเมืองเหล่านั้นอยู่ไถลจากราชธานี ต้องเดินทางเป็นเดือนอย่างเรียกันว่า “อยู่สุดหล้าพ้าเขียว” ครั้นมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ราชธานียังห่างลงมาทางใต้ ในรัชกาลที่ 1, ที่ 2 และที่ 3 จึงหาได้เสด็จขึ้นไปประพาสถึงเมืองเหนือไม่ แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาล ได้ทรงพระอุตสาหะเสด็จชุดคงขึ้นไปเมืองเหนือเมื่อปีมะเส้ง พ.ศ. 2376 เสด็จไปถึงเมืองนครสวรรค์ เมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองสวรรค์โลก และเมืองอุตรดิตถ์ ดูเหมือนจะเป็นครั้งแรกที่เจ้านายในกรุงเทพฯ ได้เสด็จขึ้นไปเมืองเหนือในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติ

พ.ศ. 2409 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมีเมืองเหนืออีกครั้งหนึ่ง เสด็จโดยเรือพระที่นั่งอ Orr Kracha Rach ซึ่งเป็นเรือกลไฟจักรข้าง 2 ปล่อง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ก์ได้โดยเสด็จไปคราวนี้ด้วย

ในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิรันดร์ ประโภชันในการเสด็จประพาสมีเมืองอย่างสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงเสด็จประพาสตามหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขตที่สามารถจะเสด็จได้เนื่องนิตย์ เฉพาะเมืองเหนือได้เสด็จ 3 ครั้ง ครั้งแรกเมื่อ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) เสด็จโดยรถไฟไปเพียงพระราชวังบางปะอิน แต่นั้นทรงเรือพระที่นั่งเก่งเรือกลไฟชุวงชั้นไปตามลำน้ำเจ้าแม่น้ำของฝั่งข้างเหนือเมืองอุตรดิตถ์เป็นสุดทาง ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) เมื่อทำทางรถไฟขึ้นไปถึงเมืองนครสวรรค์แล้ว เสด็จโดยทางรถไฟขึ้นไปถึงปากน้ำโพ แต่นั้นทรงเรือแม่น้ำเป็นเรือพระที่นั่ง ต่อขึ้นทางลำน้ำพิงจนถึงเมืองกำแพงเพชรเป็นสุดทาง ครั้งที่ 3 ใน ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) เสด็จโดยทางรถไฟจนถึงเมืองนครสวรรค์ และทรงเรือพระที่นั่งล่องน้ำลงมาเข้าปากน้ำแม่ขามเม่น ประพาสทางลำน้ำสุพรรณบุรี

64

TH 454

พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2444 นี้ ทรงมีพระราชทานแก่พระเจ้าอ่องยาเชอ กรมหลวงเทวะวงศ์โprobeการ เสนานี้ว่าการต่างประเทศ ซึ่งเป็นประธานในที่ประชุมเสนาบดี ทรงเจ้าเรื่องราวต่าง ๆ ในจะยังคงที่เสด็จประพาส ทรงสอดแทรกพระบรมราชบินัย และพระราชวิจารณ์ไว้ในพระราชหัตถเลขาฯด้วย จึงขอนำรรถประโยชน์ที่ได้จากพระราชหัตถเลขาฯเมื่อนี้ พอกลับไป

ในการเสด็จประพาสมเมืองเหนือครั้งนี้ ได้พระราชทานพระแสงสำหรับชุมชน้ำพระพิมาน-สัตยาด้วย จังหวัดใดเป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑลจะได้รับพระราชทานพระแสงด้วยกัน ฝักทองลงยา ราชอาดี จังหวัดนอกจากนี้เป็นพระแสงด้วยกัน ฝักทอง เมื่อเสด็จไปถึงเมืองไห่หนานก็พระราชทานพระแสงสำหรับจังหวัดนั้น และมีพระราชกำหนดว่า ถ้าเสด็จไปประทับในจังหวัดใดเมื่อใด ให้ถวายพระแสงราชอาดีสำหรับจังหวัดมาไว้ประจำพระองค์ตลอดเวลาที่ประทับอยู่ในจังหวัดนั้น อีกประการหนึ่ง มีพระราชประสงค์จะพระราชทานสิ่งของให้เป็นที่รำลึกอยู่แก่ตัวราษฎร จึงโปรดให้สร้างเสมอเงินลายรูปพระจุลจอมกุญแจอักษรพระนามขึ้นด้วย สำหรับพระราชทานเด็กชายหญิงตามหัวเมืองที่เสด็จไปประพาส ดังในข้อความจากพระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จไปถึงเมืองชัยนาทว่า

“เวลาบ่าย 2 โมงเศษ ได้ตั้งพิธีมอบพระแสงประจำเมือง แล้วจากเมือง” (น. 6)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจ้าถึงการทำมาหากินของเมืองพระพิรามว่า “เมืองพระพิรามนี้ ฉันไม่ได้นึกว่าจะเป็นดังนี้เลย เป็นเมืองที่มีแผ่นดินอุดมด้วยภูเขาและแม่น้ำ บ้านช่องผู้คนมีมาก ทำนาแลทำไร่อ้อย เวลาฤดูแล้งปลูกยาสูบตามริมแม่น้ำ.....ตามบ้านเรือนเป็นส่วนใหญ่ ทั่วทุกแห่งมีส้มเป็นสำคัญ ต้นส้มโอสูงใหญ่เหมือนต้นมะม่วง เวลาที่มานี้เกินกำหนดแต่ยังมีที่เหลืออยู่บ้างต้นหนึ่งกว่า 300 ผล มีรายภูที่บวบูรณ์มีอันจะกินมาก.....” (น. 34)

พระองค์ทรงมีความเมตตาต่อผู้ที่มาบริจาคเสด็จ มีพระนักเรียน และรายภูทั้งหลายที่ต้องเดินทางไกลและเดินทาง ทรงพระราชประวัติไว้ในพระราชหัตถเลขาฯว่า “.....ฉันนี้ก่อออกสงสารพระภิกษุนักเรียนและรายภูทั้งหลาย ฯ เรายังเห็นพูมีเมืองนี้มีสักดั้นเดียว แดดกำลังร้อน ต้องมาตากเต่งชื้มและประรำบหัวดซึ่งไม่มีต้นไม้สักต้นเดียว แดดกำลังร้อน ต้องมาหากันวันไก่เบ็นหน้า.....” (น. 41)

เมื่อพระพุทธเจ้าหลงเสด็จกลับ ได้ทรงแนะนำว่า “พระบรมคเหลือง ทดสอบเนตรการรักษาโรคด้วยวิธีเหยียบเหล็กแดงแล้วมาเหยียบคนไข้ ” “.....พระเมืองครรราชสิมารักษาไข้ด้วยวิธีเหยียบเหล็กแดงแล้วมาเหยียบคนไข้ ตามซึ่งได้รักษาพระยาหารรุณิโภคิย อันเจ็บแข็งตายแลลับไปข้างหนึ่งหายเป็นปกติ.....” (น. 58)

ทรงเด็จบวรราชดำเนินไปแม้สการพระเหลือ พระพุทธชินสีห์ และพระพุทธชินราช เมืองพิษณุโลก

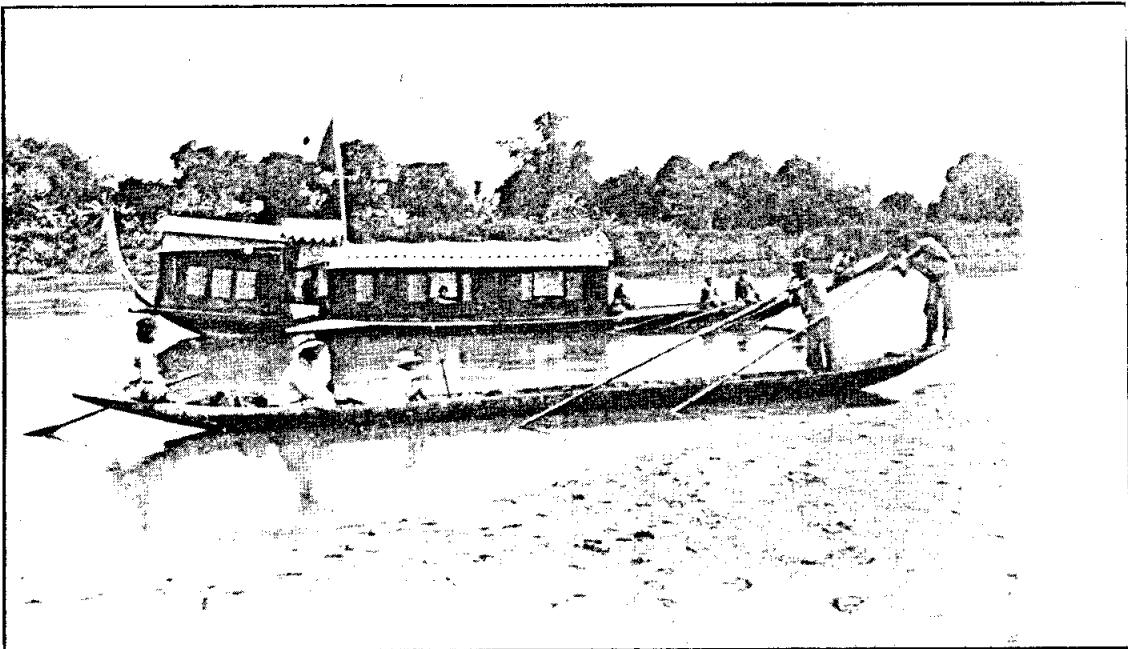
“และเข้านมสการพระเหลือ ซึ่งฉันได้ปฏิสังขรณ์ แต่เมื่อยังเป็นเณรตามเสด็จพระราชนิเวศน์ ชั้นน้ำนมนั้น เขาได้ขัดสีทองซึ่งเคยปิดหนาจนสังเกตไม่ครับได้ว่ารูปจะเป็นอย่างไรนั้นออกเห็นรูปชัดเจนดวงพระพักตร์ร่วงอยู่เกินกว่าฉันได้เคยคิดเห็นว่าจะงาม แล้วเข้าไปนมสการพระชินราช ซึ่งเวลาลืมรักแล้วตกเกยเตรียมจะบีดทอง.....” (น. 25)

เสด็จพระราชนิเวศน์ทอดพระเนตรคุก เมืองพิษณุโลก และทรงพระราชนอภัยโทษให้แก่นักโทษโดยทั่วถึงกัน

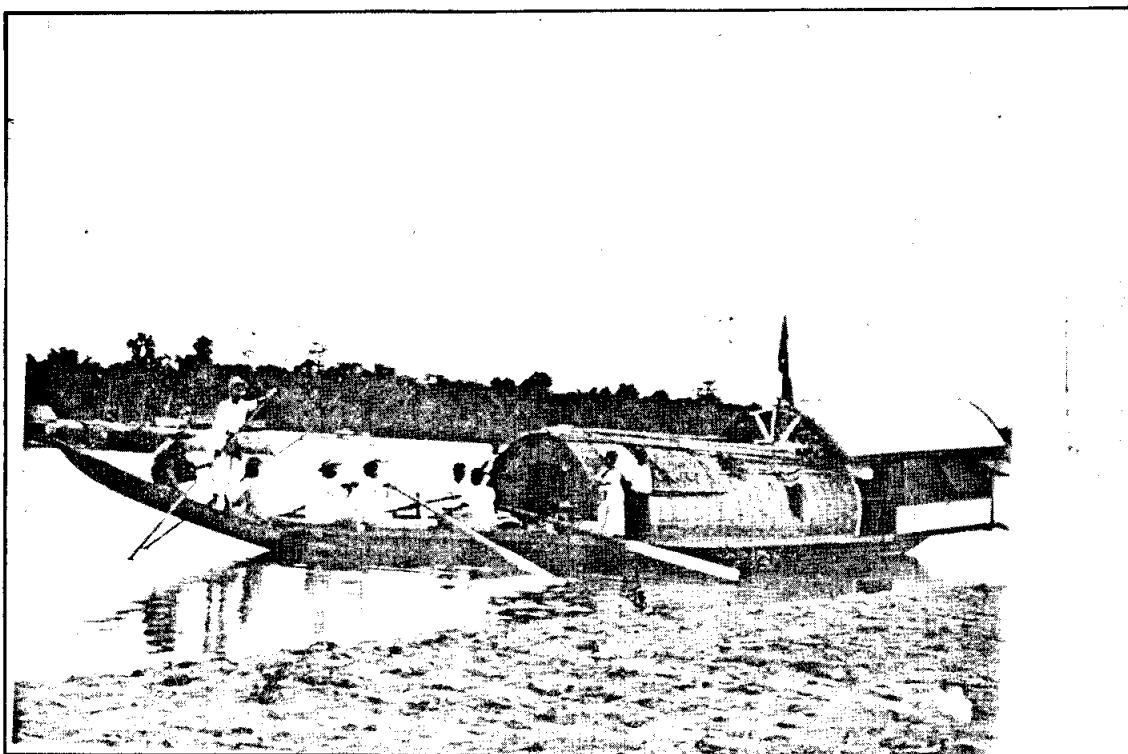
“การควบคุมนักโทษเป็นระเบียบเรียบร้อย มีวิธีตรวจให้ขาดโทษตัวเองที่ละคน ในที่สุดนักโทษนี้มีโอกาสสร้างภัยให้มากด้วยกัน มีขอลดหย่อนผ่อนโทษเป็นพื้น เพื่อจะให้เป็นการประกอบกันกับที่ได้ไปเยี่ยมถึงที่คุณชั้ง ได้สั่งให้ลดโทษจำนวนลดชีวิตมีกำหนดเพียง 20 ปี 6 คน โทษ 20 ปี ลดเพียง 15 ปี 7 คน โทษที่จำจวนจะถึงกำหนดให้พันโทษไปก่อนกำหนด 3 คน สั่งให้พันโทษอีก 5 คน.....” (น. 31)

สมเด็จเจ้าฟ้ามหาภูมินิภาณุหนอด พระราชนิตรรัตน์

ภาพที่ ๕ ประชาชนรือเรือลำยาวเดินทางกลับตัวบ้านเมืองกันแบบเดิม

ภาพที่ ๖ เด็กเล่นเครื่องบินเมืองกันแบบเดิม

พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ ไกกลบ้าน

พระราชนิพนธ์เรื่องไกกลบ้านนี้ พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสด็จประพาสยุโรปครั้งหลัง (27 มีนาคม 2449) เป็นลายพระราชหัตถเลขาพระราชทานมายังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานกดล (ทรงเรียกว่า หญิงน้อย) ซึ่งสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถฯ เป็นตำแหน่งราชเลขานุการฝ่ายในอยู่ในสมัยนั้น และพระราชทานพระบรมราชนิพนธ์ติดต่อกัน 225 คิ้น พระราชหัตถเลขาจะมีคำขึ้นต้นว่า “หญิงน้อย” และลงพระปรมาภิไรยว่า “จุฬาลงกรณ์ ปร.” ไม่มีคำลงท้าย ยกเว้นพระราชหัตถเลขาฉบับสุดท้ายมีคำลงท้ายว่า “ใจเดัน ที่จะได้พบกันเดียวัน หนังสือนี้จากพ่อผู้มีความรักอย่างยิ่ง”

พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบรรยายถึงการเดินทางตั้งแต่เสด็จลงเรือมหาจักรี จากกรุงเทพฯ ไปถึงสิงคโปร์ แล้วลงเรือชักขันต่อไปจนถึงทวีปยุโรป เสด็จขึ้นบกที่อิตาลี ระหว่างทางได้แวะเมืองต่างๆ ทรงพร้อมนาเมืองนั้นๆ ไว้ทุกตอน เมื่อขึ้นบกที่อิตาลีแล้วเสด็จประพาสประเทศต่างๆ ในยุโรป คือ ฝรั่งเศส อังกฤษ เยอรมัน สวิตเซอร์แลนด์ เบลเยียม เดนมาร์ค นอร์เวย์ ทรงได้รับการต้อนรับอย่างดีจากกษัตริย์ เจ้านายและประชาชนของประเทศเหล่านั้น เมื่อได้ทดลองเครื่องในการเดินทาง ที่ทรงได้ตามจันทรภาพเรื่องราวตัวแล้วจึงทรงบรรยายลงในพระราชหัตถเลขา ดังนั้นหนังสือไกกลบ้านเล่มนี้จึงเป็นคำราぐุมศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และคำราเกี่ยวกับความรู้อื่นๆ เมื่ออ่านแล้วได้รับความรู้เกี่ยวกับทวีปยุโรปเป็นอันมาก อ่านแล้วเข้าใจโดยตลอด สำหรับตอนเสด็จกลับนั้นเสด็จลงเรือพม่าจากเนเปลล์ และแวะตามสถานที่ต่างๆ จนมาถึงปอดส์เจดจึงเสด็จลงเรือชักขัน ต่อมาจันถึงบีนัง

พระราชนิพนธ์ไกกลบ้าน เป็นหนังสือที่ดีอย่างแท้จริง เพราะสำนวนภาษาอ่านง่ายให้เรา จำเรียงและเพลิดเพลิน จะอ่านในด้านแสวงหาความหมายใจ เบາสมองก็ได้ จะอ่านในด้านหากความรู้ก็ได้ หรือจะอ่านเพื่อแสวงหาคติธรรมก็มีหลายตอน พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเล่มนี้ ด้วยวิชาณัญญาณอันสุขุมรอบคอบกอนประด้วยพระปริชาณญาณอันสูงส่ง ทำให้เป็นหนังสือที่ควร ก็อ่านได้ เพราะอ่านแล้วเข้าใจง่ายไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่กิจใจและไม่เบื่อ พระเจ้าบรมวงศ์เชื้อ กรมพระยาดำรง

ราชนูกาพได้สรรเสริญความดีของหนังสือเล่มนี้ว่า “อันพระราชินพนธ์เรื่องไกลบ้านนี้ เป็นหนังสือเรื่องหนึ่งซึ่งอ่านไม่รู้จักเป็น ข้าพเจ้าเองได้เคยอ่านประมวลเห็นจะราหทากเที่ยวแล้วก็ยังไม่เบื่อ ใครได้เคยอ่านมาแต่ก่อนก็กล่าวเช่นเดียวกัน เพราะพระราชนภูมิภานในพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชินพนธ์ทรงบรรณาواร์ด้วยสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ต้อง ถูกทรงบรรบรรยายเล่าเรื่องราวด้วยก็ต้อง แจ่มแจ้งอ่านจบไม่เลือกว่าทรงพระราชินพนธ์เรื่องใด ๆ ในกระบวนการแห่งไม่มีผู้ที่จะเทียบถึง และหนังสือเรื่องไกลบ้านนี้ นอกจากคำรассเล่าเรื่องความทุกสุขส่วนพระองค์ในการที่เสด็จไปครั้งนั้น ทรงพระราชินพนธ์ทรงบรรณาواร์ด้วยถึงฐานบ้านเมือง และบรรยายถึงชนบทรวมเนียมต่างๆ ของนานาประเทศ ซึ่งเป็นเรื่องแปลกดีกับกระแสงพระราชนิเวศน์อันสุขุมคัมภิราพ แล้วเรื่องสนุกขันแกยกันไป จึงชวนอ่านเพลิดเพลินมีรู้จักเป็น ถึงล่วงรัชกาลที่ 5 มาแล้ว แลนับเวลา ตั้งแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชินพนธ์เรื่องไกลบ้านมาจนบัดนี้ได้ถึง 17 ปีก็ต้อง ข้าพเจ้าเชื่อว่าครอ่านก็คงจะยังเพลิดเพลินในพระราชภูมิภานอยู่มีรู้สัน” (อธิบายด้านหนังสือเรื่องไกลบ้าน)

เพื่อสนับสนุนคำกล่าวข้างต้นนี้ จึงขอนำตัวอย่างมาประกอบเพื่อให้เห็นชัดเจนขึ้น

พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งชื่อพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ว่า “ไกลบ้าน” นับได้ว่าตั้งได้เหมาะสมมากกับเนื้อเรื่องดังกล่าวคือ นอกจากจะฟังง่าย ๆ ใช้คำสั้น ๆ เพียง 2 คำแล้วยังให้ความหมายเด่นชัดอีกด้วย เพราะเนื้อเรื่องนั้นการบรรณาถึงการจากบ้านเมืองไปในแดนไกลคือต่างประเทศ ต้องอยู่ห่างจากบ้านเกิด มีอ่อนน้อมและจากบุคคลอันเป็นที่รักใคร่สันทิสัม พูดจาไปย่องอาลัยและคิดถึงบ้านมาก ด้วยเหตุนี้ทั้งตั้งชื่อเรื่องว่า “ไกลบ้าน” จึงเป็นชื่อที่สอดคล้องกับเนื้อเรื่องเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ยังช่วยทำให้ผู้อ่านทราบแนวของเนื้อเรื่องว่าจะไปในแนวใดด้วย

การเรียบเรียงถ้อยคำ พระพุทธเจ้าหลวงทรงใช้คำง่าย ๆ ที่ครอ่านรู้เรื่อง การบรรยายแจ่มแจ้งชัดเจนเป็นกระบวนการความคิดคิดต่อ กันมีความหมายบริบูรณ์ สำวนเป็นไทยแท้ เช่น ในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 1 คินที่ 2 ขณะประทับในเรือนหาจักร ทรงเล่าไว้ว่า

“ล้มเล่าถึงเห็นปลาเมื่อบ่าย ตัวไม่สู้โต ขนาดปลาใหญ่แก่ ๆ นับพันว่ายเล่นน้ำ โผล่ลีก กันเป็นวง กว้างเกือบเท่าสนามหญ้าฯ พระที่นั่งอัมพร ตอนเย็นปลาฉลามแลปลาน้ำว่ายตามเรือเป็นนาan เรือเดินดีมีลมพัดสาย ตั้งแต่เมื่อไม่เคยมีใครพูดถึงคืนนั้น เพราะไม่มี”

แลในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 10 คินที่ 34 ทรงเล่าถึงตอกไม้ที่ชันเรโนว่า

“แต่ต้นไม้มันช่างผิดกับบ้านเราเสียจริง ๆ คือปลูกเป็นต้นถูกอกที่พ้อจุกระถางดินขนาดต่าง ๆ กะให้พอกออกพ้ออีกพ้ออีก กว้างอย่าครายเลี้ยงก็ที่แข็งลิดก็ที่อ่อนเสีย ตัดให้คงข้อพอเสมอ กันเมื่อแตกออกมากก็แตกพ้ออันกันเท่ากัน ถูกlabดันหนึ่งมันมีตอกพ้ออันกันหมด ตั้งยืนสามสิบดอก

ดูมบัง ແຍ້ມບັງ ນານບັງ ທອຍກັນໄປ ຕັ້ນອື່ນ ຖໍ່ທີ່ດອກເປັນຫຼື່ອໃຫຍ່ ດອກຕິດກັນໜົມແໜ້ວນຈັດຫຸ່ນ
ເຄື່ອງນັສກາຣເບັນແຕ່ເຕີຍ ການກວ່າຈັດດອກໄມ້ຫຼວໂລນທີ່ຈັດກັນ”

ກາຮໂຕຕອນ ທຽງໃຊ້ຄ້ອຍຄໍາເລີຍແຫລມຄມຄາຍ ແສດງວິພະປະປິຈາສາມາຮົມພະພະຈຳປົງການ
ໃນກາຮພູດໂຕຕອນແລະກໍາໄຫຼື້ຜົ່ງເກີດຄວາມພອໃຈ ດັ່ງພະພະຫັດຄເລີຂາລັບທີ່ 26 ຄືນທີ່ 99 ທຽງເລົາວ່າ

“ເຄົ່ານເຕັສ ເປັນຫາວິລັນດາຄານໜຶ່ງ ເວລາຄໍາໜຶ່ງໄກລັ້ພ່ອ ຄາມຄວາມເຫັນວ່າ ພ່ອເຫັນ
ໄນຍຕ່າຈໍາການ ອຸງໃນຍຕານ້າເຈີນງານ ພ່ວວ່າ ດັ່ງໃນຍຕາດໍາຍ່າງນິໂກຮແລ້ວກີ່ໄໝງນາມ ເຂົ້າມີເອາ ວ່າດໍາ
ຍ່າງເຫັນຕາພ່ອຍ່າງນີ້ ພ່ອນອກວ່າຈະເຂົ້າຈິງ ຖໍ່ກີ່ຕັ້ງບອກວ່າດໍາການແກ້ວໜະກັນກວາງ
ແລນອກ
ກັນວ່າພ່ອໄໝ່ຂອບຕານ້າເຈີນ ນັ້ນນີ້ໃຊ້ໄດ້ນີ້ໄວ້ແລ້ວ ພ່ວວ່າແກ້ໄສຄວາມ ເມື່ອນອກວ່າ ມົງມ່າເໝືອນກັນ
ໄດ້ກີ່ມີເອາ ຈະໃຫ້ວ່າງມາກວ່າກັນໄທ້ໄດ້ກີ່ຕັ້ງບອກຄວາມຈົງໄມ້ໄດ້ວ່າ ຕານ້າເຈີນ ນ່າເກລື້ອດ
ປະເທິ່ງຫຸ່ນເຖິງເຄົ່ານເຕັນພວິສພູດຄົງເວື່ອງຈະໃຫ້ຂອງບຸກ໌ເປັນຮູບຕົວເຂາເອງ ລົງຍາແກ່ພ່ອ ເຄົ່ານເຕັສອັລັພິລົດ
ບອກວ່າ ແລ້ວກັນ ຕັ້ນໄມ້ມີອະໄວຈະໃຫ້ພະເພື່ອເກລື້ອດ ເຄົ່ານເຕັສພວິສບອກວ່າ ພ່ອຂອບຕານ້າເຈີນເໝືອນກັນ
ກີ່ເຂົ້າຕານ້າເຈີນໃຫ້ ເຈົ້າອ່ອນໃນຍຕານອກວ່າກັລວະໄມ້ຂອບ ດັ່ງຂອບກີ່ຈະຄວັກໄທໄດ້ ນີ້ຈະຄວັກອອກມາກີ່ເຕີມທີ່
ພ່ອນອກວ່າໄມ້ຕັ້ງຄວັກຍ່າວິດິກ ໄດ້ເກັນຕານ້າເຈີນຂອງເຂົ້າໄວ້ໃນຫຼວ່າຈະແລ້ວ”

ນອກຈາກນີ້ຢັ້ງມີສໍານວນທີ່ແພັງແນ່ຂ້ານໄວ້ຍ່າງທີ່ຄົນຮຽມດາຄາດໄມ້ເຖິງ ແຕ່ພະຮອງຄ່າທຽງຕອນ
ໄດ້ເໝາະ ເຊັ່ນ “ເຄົ່ານເຕັສຄາມວ່າ ພມຂາວ ຖໍ່ເປັນຍ່າງໄຣ ພ່ວວ່າຈະແປລກຂະໄຣ ທີ່ນ້ຳພ່ອກົມ ດາມໄປ
ພມຂາວ ເລຍເຂົ້າໃຈກັນ ຄາມວ່າອ່າຍ່າງນັ້ນຕານ້າເຈີນມີແນະ ພ່ອນອກວ່າມີ ແຕ່ທີ່ຈະຈາງໄປກວ່າຕານ້າເຈີນທີ່ເຫັນ
ອູ້ໆເດືອນນີ້ ໄດ້ຢາກນັ້ນອື້ກ”

ພຣະບາກສມເຕົ້າພຣະຈຸລຈອມເກົລັກເຈົ້າຍູ້ຫົວ ທຽງໃຊ້ຄໍາເປົ້າເປົ້າເປົ້າເປົ້າໄດ້ຍ່າງເໝາະສົມ ອ່ານແລ້ວ
ທຳໄຫ້ເຫັນຄລ້ອຍຕາມ ແລະເກີດກາພພຈນີ້ ດັ່ງພະພະຫັດຄເລີຂາລັບທີ່ 11 ຄືນທີ່ 37 ໄດ້ທຽງເປົ້າເປົ້າເປົ້າໄດ້
ຄວາມຮູ້ສົກຂອງຄົນທີ່ຄິດຄືນບ້ານວ່າເໝືອນຄົນຕິດແລ້ວ

“ວັນນີ້ທີ່ 3 ພຸດຍການ ພຶ້ງໄດ້ຮັບໜັງສືອລັບນັບແຮກທີ່ມີມາ ລົງວັນທີ່ 30 ມິນາຄມ ຂິດດູເວລາ
ກ່າວ 30 ວັນ ຈຶ່ງໄດ້ຮັບຈົດໝາຍຈາກບາງກອກ ອອກຈະມີຄວາມເດືອດວັນ ທີ່ບາງກອກຄົງຈະເໝືອນ ຖໍ່ກັນ
ທຸກວັນ ເຫັນຈະເຄຍໄປໄດ້ນ້ຳ ແຕ່ທີ່ມາໄກລີ່ງເຫັນແປລກ ຍຶ່ງກລັບຄິດຄືນບ້ານ ໄມ່ຍັກເພີ້ນ ຄົນຄິດຄືນບ້ານ
ນ່າກລັວຈະເໝືອນກັນຄົນທີ່ຕິດແລ້ວ ທີ່ຮັນຖານຫາກີ່ຕັ້ງກິນແລ້ວ ເປັນຕົ້ນ ນີ້ຮັນກີ່ຄິດຄືນບ້ານ ຫາວັກ
ຄິດຄືນບ້ານ ສັນກົກຄິດຄືນບ້ານ ໄມ່ສັນກົກຄິດຄືນບ້ານ ເອັນຍາຍໄມ້ໄດ້”

ໃນພະພະຫັດຄເລີຂາລັບທີ່ 24 ຄືນທີ່ 86 ນັ້ນ ໄດ້ທຽງເປົ້າເປົ້າເປົ້າໄດ້ພະຫັດກັນຕາມຄົນນວ່າ

“ດັ່ງດູໃນທີ່ແໜ່ງໄດ້ຂ້າງຄົນ ຈະແລ້ນເຫັນຄົນເດີນເໝືອນຍ່າງກັບຈອກທີ່ໄຫລລອຍມາຕາມ
ກະແສນ້້າ ຮັດທີ່ເດີນໄປມາເໝືອນກັບແພແລສະວະໃນເວລານານ້າ”

ในด้านการสังเกต พระองค์ทรงเป็นผู้มีความสังเกตและวิจารณ์สิ่งนั้น ๆ ด้วยความรอบรู้และมีเหตุผล จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 9 คืนที่ 32 ทรงเล่าถึงการพูดภาษาอังกฤษไม่ชัดของชาวอิตาเลียน เพราะติดสำเนียงภาษาอิตาเลียนว่า

“คนที่น่าเป็นคนที่จะได้หาไว้ อังกฤษอย่างพร่า ๆ เพราะสำเนียงอิตาเลียนมันไม่คร่าวะ มีเน้นคำ เช่น วิกตอ อ่านเป็น วิตโตร ใช้ตัว ต ส่องตัว มันมีเติมเข้ามาอีกคำหนึ่ง เพราะฉะนั้น พูดอังกฤษจึงได้มีช้ำ ๆ เดิมอยู่ ในห่วงกลาง”

จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ แสดงให้เห็นถึงความละเอียดถี่ถ้วนและเป็นบุคคลที่ช่างสังเกตอย่างแท้จริง สำหรับเรื่องแสดงความรอบรู้อย่างมีเหตุผลนั้น จะเห็นได้จากการที่ทรงแสดงความคิดเห็นเรื่องการแสดงละครโอบเปร้าของฝรั่งเศสเปรียบเทียบกับนาฏศิลป์ไทย ในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 15 คืนที่ 49 ขณะประทับที่เมืองตุริน ได้สืดจักราชดำเนินไปชมการแสดงโอบเปร้าที่วิกตอโรอิเมนวนที่ 2 ทรงเปรียบเทียบอย่างผู้รู้ว่า

“เสียงที่ร้องมันกลมกล่อมเพราะ และหากที่จะมีในภาษาไทย และเพลงไทยได้ เพราะมันร้องจากในอก ไม่ได้ร้องจากริมฝีปาก เสียงใหญ่ๆเสียงเล็กได้กันกับดนตรี กลิ่นกันหายใจเดียว ถ้าจะว่า ด้วยดังแล้วดังมาก หั้งข้อหงส์ตั้ง 30 เสียง ๆ คนก็รับอยู่ ส่วนทำนองเพลงนั้นแล้ว นักยังเบื้องได้ หลายอย่าง ร้องเป็นอย่างร้องให้ ร้องเป็นอย่างที่ใจกลังพังส้าน ถูกจังหวะหงส์โกรธแหวกได้ ของเราร้องได้แต่เพียงร้องให้ โกรธแหวไม่มีเลย ยังส่วนที่ทำท่านั้นแล้ว จริงอยู่ที่ทำเกินคนปกติที่จะฟังเป็นแต่ทำเพื่อจะให้เห็นจริง คือโกรธก์ผู้ใดคุ้นหูหัวน้ำ เสียงใจก์เครัวสด ยินดีก็ยิ่มแย้มเปล่งปลั้ง การแต่งตัวก็แต่งแปลงหน้าได้จริง ๆ เช่นกับคนหนุ่ม ๆ จะแต่งเป็นคนแก่ น้ำย่ำ ๆ เป็นรัว ๆ ที่แก้ม ที่หางตา ที่หน้าผาก ก็แลเห็นเป็นหน้าย่น ผู้หญิงจะให้ตาลีกคิ้วดำก็ทำได้ทั้ง ระยะสิบหัวหงส์แล้วเป็น คนนั้นเองตามเรื่องว่าได้ทุกข์ร้อนจนถึงเป็นฝีในห้องก็ทำขอบตาให้เขียวขันอีก เกิมดำที่แก้ม ก็แลเห็นหน้าผอมโกรกลงไปได้ทันที เป็นอันว่าอโปร่านี้ ที่จะไม่เขียนหน้านั้นไม่มี แต่ไม่ใช่เขียนมุนนามอย่างเช่นเจ้า ให้หน้าผิดมนุษย์ เขียนด้วยความสังเกตแปลงรูปให้เหมือนคนที่มีใบหน้าต่าง ๆ กัน”

ความละเอียดถี่ถ้วนของพระบาทสมเด็จพระปุจจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จะเห็นได้จากการบันทึกตั้งแต่สิ่งใหญ่และสำคัญ ไปจนถึงสิ่งเล็กน้อยและเป็นเรื่องที่ไม่สำคัญอันใด นอกจากจะทรงบันทึกเหตุการณ์อย่างละเอียดแล้ว ยังทรงพระราชวิจารณ์เป็นเหตุผลประกอบลงไปทุกด่อน ซึ่งทำให้เรื่องอ่านสนุก ไม่จัดชิดเหมือนอย่างบันทึกการท่องเที่ยวธรรมชาติ การที่ทรงสอดแทรกความคิดเห็นและวิพากษ์วิจารณ์ลงไปนี้ทำให้เห็นว่า พระองค์เป็นผู้ทรงสติบัญญาและความรอบรู้อย่างสูง เหตุนี้เอง หนังสือพระราชนิพนธ์ใกล้บ้านจึงมีลักษณะเด่นโดยเฉพาะ ยกที่จะมีผู้ได้เลียนแบบได้ พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 24 คืนที่ 88 ทรงเล่าว่า

“การฝึกหัดในราชสำนักดูพริว่าประเทศอื่นๆ ในตอนต้นนี้ ไม่สู้จะต้องระมัดประทัยด้วยอะไรนัก เดินล้อมหน้าล้อมหลัง ผ่านไปผ่านมา ก็ได้ แต่ก่อนมาคนอังกฤษไม่ได้ซ่อนเจ้าของตัว เพราะเป็นเยอร์มัน ตั้งแต่คุณวิศวอุตสาหกรรมไม่ได้ พระองค์เป็นอังกฤษมากขึ้นคนชอบ เจ้าแผ่นดินองค์นี้ จึงจัดการรับแขกเป็นอย่างธรรมเนียมอังกฤษ ไม่แต่ยุนิฟอร์มแล้วไม่ทายศักดิ์ คลุกคลีกับคนอังกฤษมาก จึงเป็นที่ชอบใจนิยมของชาวเมือง”

แม้สืบเล็กน้อยซึ่งไม่สำคัญพระองค์ทรงเล่าไว้อย่างละเอียดพร้อมทั้งแสดงเหตุผลด้วย ดังพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 14 คืนที่ 46 ทรงเล่าถึงเรื่องไปช้อร่องเท้าขณะที่เท้าเจ็บระบบว่า

“ตรงไปร้านเกี๊ยกที่เดียว มีแต่เกี๊ยกอเมริกันหั้งร้าน เป็นการจำเป็นที่จะต้องใช้ได้ชื่อสามคู่ แต่ต้องเอาให้ญี่ปุ่นหั่นนึงเล็กคู่หั่นนึงหั่งสองอย่าง เพราะเหตุว่าเวลาตีนเจ็บต้องใส่ใหญ่ๆ ไปก่อน เมื่อหายเจ็บ จึงจะหั่งใหญ่ใช้เล็ก”

นอกจากนี้ยังแทรกอรามณ์ขึ้นไว้ในพระราชหัตถเลขาเกือบทุกฉบับ ทำให้อ่านสนุก ในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 10 คืนที่ 33 ทรงเล่าว่า

“พ่อไปเที่ยวเดินเล่น แล้วกลับขึ้นมา กินน้ำชา แล้วได้อ่านน้ำ อุกษ์ไม่ดีมาหลายวัน แต่ไม่ได้อ่านนานถึง 7 วันแล้ว อกปรกเกือบจะมีน้ำนมภูพลาได้ตัวหนึ่ง”

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสไปถึงเมืองใด จะทรงให้ความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของประเทศนั้น พร้อมทั้งพระราชวิจารณ์ไว้ด้วยเสมอ ในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 16 คืนที่ 52 เสด็จถึงเมืองเวนิศ ทรงเล่าว่า

“เมืองนั้นอยู่ในที่สุดของทะเลคร์เรติก ซึ่งอยู่ในระหว่างแหลมอิตาลี ฝ่ายหนึ่งօอสเตรีย และเตอร์กิฝ่ายหนึ่ง เนินเมืองซึ่งเคยเป็นท่าค้าขายมาแต่โบราณ เมื่อไปดูเกสกับวิลันดายังไม่พบทางที่จะไปค้าขายข้างตะวันออกทางนี้ เมื่อนี้จึงเป็นท่าค้าขายกับประเทศฝ่ายตะวันออกข้างเอเซียไม่นาน ตลอดจนอียิปต์ เป็นเมืองที่มีการค้าขายติดต่อกับประเทศอื่น จึงเป็นที่อุดมด้วยการค้าขายและการซ่าบ ซึ่งถือว่าได้ลดลงด้วยการค้าขายเปลี่ยนโฉมหน้าไปทางอื่น ก็ยังเป็นที่สำคัญในการซ่าบ และในการค้าขายคงอยู่จนทุกวันนี้ และเป็นเมืองที่ไม่มีเมืองไหนเหมือนทั้งประเทศญี่ปุ่น ซึ่งใครๆ ก็จะต้องดู เพราะเหตุที่เปลกแหงดงานประทุมหนึ่ง แต่ล้ำกังตัวไม่มีเมืองใดคล้ายคลึงเลย เมืองที่เข้าเทียบกับเวนิศก็แต่เมืองไทย ซึ่งใช้แม่น้ำลำคลองต่างๆ ในการเดินทาง

เมืองตั้งอยู่ในที่ต้อนรับชาวทะเล ห่างจากฝั่งถึงสองไมล์ครึ่ง แต่ไม่ใช่เป็นเกาะเป็นเขา เป็นพื้นราบพอปริ่มๆ น้ำ แบบเป็นแผ่นใหญ่แผ่นเล็กด้วยลำคลองใหญ่สายหนึ่ง รูปร่างเหมือนตัวเอส (S) และคลองเล็กๆ ซอยไปเหมือนถนนไม่ใช่ตรงๆ คลื่อสัมภูงเป็นถนนอย่างเก่าไม่ใช่ถนนอย่างใหม่ คลองเหล่านี้เป็นคลองน้ำเค็มทั้งนั้น ขึ้นก็ไม่มากลงก็ไม่มาก เดียวตนประหลาดที่กริมคลองที่เขาก่อขึ้นนั้น

ไม่ได้ไว้คันกลองเลย ก่อผนังตึกขึ้นมาเหมือนเขื่อนที่ลงริมน้ำ พอเปิดประตูเรือนก็งันห้าทีเดียว เวลา
น้ำมากจริง ๆ อาจจะห่วมถึงขึ้นต่าของตึกก็ได้ ถ้าหากว่าตอนนั้นจริงๆกรุงดุบารุงเมืองเป็นลำคลอง น้ำไหล
ไม่มีท่อน้ำ ขึ้นจากเรือก้าวขึ้นในร้านเช่นนั้นก็เหมือนกัน เรือที่ใช้อู่ในลำคลองเหล่านี้เป็นเรือ
คอกโดย.....”

พระพุทธเจ้าหลวงทรงบันทึกความรู้เกี่ยวกับเรื่องหัว ๆ ไปไว้ในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 14
คืนที่ 48 ทรงเล่าเรื่องดินที่ใช้ปลูกหุบานและวิธีสมกุหลาบว่า

“ตันกุหลาบเป็นตันไม้ที่โตพักหนึ่ง หยุดนอนพักหนึ่ง เวลาสปริงเป็นเวลาโตรแล่มีดอก
ครันสันคราดออกแล้วถึงฤดูซัมเมอร์หยุด เหตุด้วยที่แผ่นดินร้อนแห้ง ถ้าหากว่าได้ดินดีมาก เช่น
ดินอาลูเวียล คือดินที่หักขึ้นมาจากการฝังแม่น้ำเหมือนบางกอก เป็นดินอุดมดีมีโ瘴มาก ตันกุหลาบโตเร็ว
และสันแรงเร็ว เว้นไว้แต่ถ้าหากหยังลงไปแข็งในน้ำนั้นเป็นที่ปลูกกุหลาบไม่ได้ จะต้องพูนขึ้นให้สูง
ดินนั้นต้องเป็นดินที่ไม่มีริคมียาง เรียกว่า โอม อันมีอยู่ตามขาดสมด้วยทราย ถ้าดินจีดก์ต้องเติมปุ๋ย
เล็กน้อยให้ดินมีแรง ถ้าหากว่าดินที่มีโ瘴มากปลูกในที่สูงรากแผ่นแรง ตันก์โตเร็วนสันแรง แต่
นั้นไปก็จับเชี่ย.....”

“ตอกกุหลาบเป็นตัวผู้ตัวเมียอยู่ในตัว ตัวผู้นั้นคือมีเม็ดที่ปลายเกษร เช่น รูปวีฯ ติดอยู่ ถ้า
ตอกلامกจะมีแรง คือกำลังของตัวผู้มาก ถ้าตอกช้อนมีเม็ดที่เกษรน้อย เป็นอย่างที่ว่า มีกำลังน้อย
ถ้าช้อนเหตุหน้าเข้าถึงมีพิชแต่เล็กน้อยๆไม่มีเลยก็มี วิธีที่จะผสมนั้นเหมือนอย่างว่า กุหลาบที่ล่อง
จะผสมกุหลาบแดง ให้ตอกโดยขันแลเปลี่ยนสี เอากุหลาบที่ล่องมาปัลิตเกษรที่มีเม็ดติดปลายเกษรนั้นไว้
แล้วเอากุหลาบแดงซึ่งเป็นตอกจากนั้นแล้วก็ตอกอยู่กับตัน มากเทวากลีบเด็จเกษรที่มีเม็ดในนั้นออกเสีย เอา
เกษรกุหลาบที่ล่องที่ปัลิตไว้นั้นวางลงแทน และหุบกลีบเสียอาสามีพันให้ยึดอยู่ทึ้งไว้เช่นนั้น 3 วัน
เกษรตอกเหลืองเป็นอันติดกับตอกแดง ทิ้งไว้จนกลีบร่วงข้าวกุหลาบเป็นเม็ดในนั้นแก่แล้วจึงเอาเม็ด
มาเกะ การเกะเม็ดกุหลาบนั้นกำหนดสามบีเป็นอันได้ตอก ตอกที่อุกมาจากตันที่พ่อเหลืองแม่แดงนั้น
คงจะแรงขึ้นแลเปลี่ยนช้อนมากขึ้น แต่สักกำหนดไม่ได้แน่ บางทีก็ลายเป็นชุมภูเขาเป็นเหลืองปนแดง
ๆๆๆ”

จากพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 4 คืนที่ 20 ทำให้ทราบว่าวันขึ้นปีใหม่ของไทยในสมัยนั้น
ถือเอวันที่ 15 เมษายน ของทุกปี เป็นวันขึ้นปีใหม่ ไม่ใช่วันที่ 1 มกราคม อย่างที่ใช้กันบ้างบันนี้
เช่น

“อ่าวເວເດັນ

คืนที่ 20

ວັນຈັນທີ 15 ເມສາຢານ

วันนี้เป็นวันเฉลิงศกขั้นจุลศักราช 1269 บีมະແມນພສກ อยู่กลางทะเลคลาดເອດເດນ จะทำอย่างไร ตั้งแต่เป็นสงกรานต์มายังไม่เคยทำการเตี้ยเท่านี้ ได้เชิญพระพุทธรูปบรรดาที่มากับพระบรมอธิสรวงน้ำ แต่น้ำอบไทยก็ไม่มี จึงโปรดด้วยน้ำอบฝรั่ง ไม่แต่พระ พ่อ ก็ไม่มีน้ำอบสรงเนห์อนกันแล้วมีการเลี้ยงกลางวัน”

ในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 27 คืนที่ 102 แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงหยิบเรื่องการแต่งตัวของผู้หญิง ทรงเล่าว่า “ได้ฟูลาควินเสียแต่วันนี้ เพราะเหตุว่าพรุ่งนี้ฟ้าจะไปแต่เช้า จะต้องลุกขึ้นแต่งตัวลำบาก เพราะการแต่งตัวของผู้หญิงนั้นอยู่ข้างจะประดักประเดิดมิใช้เล่นฝรั่งถูกไทยเราเก็บเมือนกัน”

การตีชนนั้นทรงมีลักษณะเฉพาะของพระองค์เอง ไม่เหมือนผู้ใด พระองค์จะทรงชนเชยสี้ไดก็ต่อเมื่อได้ประจำกายแล้วว่าสี้นั้นดีจริง จึงจะทรงชนเชย มิใช่ทอดพระเนตรเห็นสี้ไดเปลกตา น่าดูแล้วก็พลอยหลงในลเห็นงามไปเสียหมด และนำมาเล่าให้คนอื่นฟัง ถ้าจะทรงติก็มิใช่ว่าเห็นสี้ไดเปลกตา ก็ติว่าไม่ดีหมด หากแต่จะทรงพิจารณาอย่างละเอียดถ้วนเสียก่อนว่าสี้นั้น ๆ ดีอย่างไร มีข้อบกพร่องที่ไหนบ้าง จึงกล่าวได้ว่าเป็นการติและชมอย่างผู้รู้จริง ดังพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 35 คืนที่ 154 กล่าวถึงการอาบน้ำคานอนิกแอซิด เปรียบเทียบกับการรดน้ำมนต์ในเมืองไทยว่า

“ที่อาบน้ำเหล่านี้ คือท่านอาจารย์รดน้ำนั่นตั้งนั้น รดน้ำมนต์อย่างเราฟ่อนบก็อว่าเป็นการมีคุณได้จริงบางอย่าง เว้นแต่ผู้ที่โปรดและผู้ที่ทำน้ำมนต์ด้วยรู้คุณที่จริงของการอาบน้ำหากว่ารู้คุณที่จริงคงจะรักษาได้แม่นยำกว่าที่ເສກອຫຼຸດເຍວ້ນมาก.....”

อีกตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าชมอย่างผู้รู้มิใช่ต้นหรือหลังให้ลสี้ใหม่ ๆ โดยง่ายครั้งเดียว ประพานสกรุงปารีส ทรงประจำกายชั้ดว่ากรุงปารีสเป็นครบที่มีความสุขที่สุด แต่ก็ได้ทรงหลงให้กลับทรงเจ็บเห็นแก่นแท้ของความจริง และทรงเล่าเตือนสดิไว้ในพระราชหัตถเลขาว่า

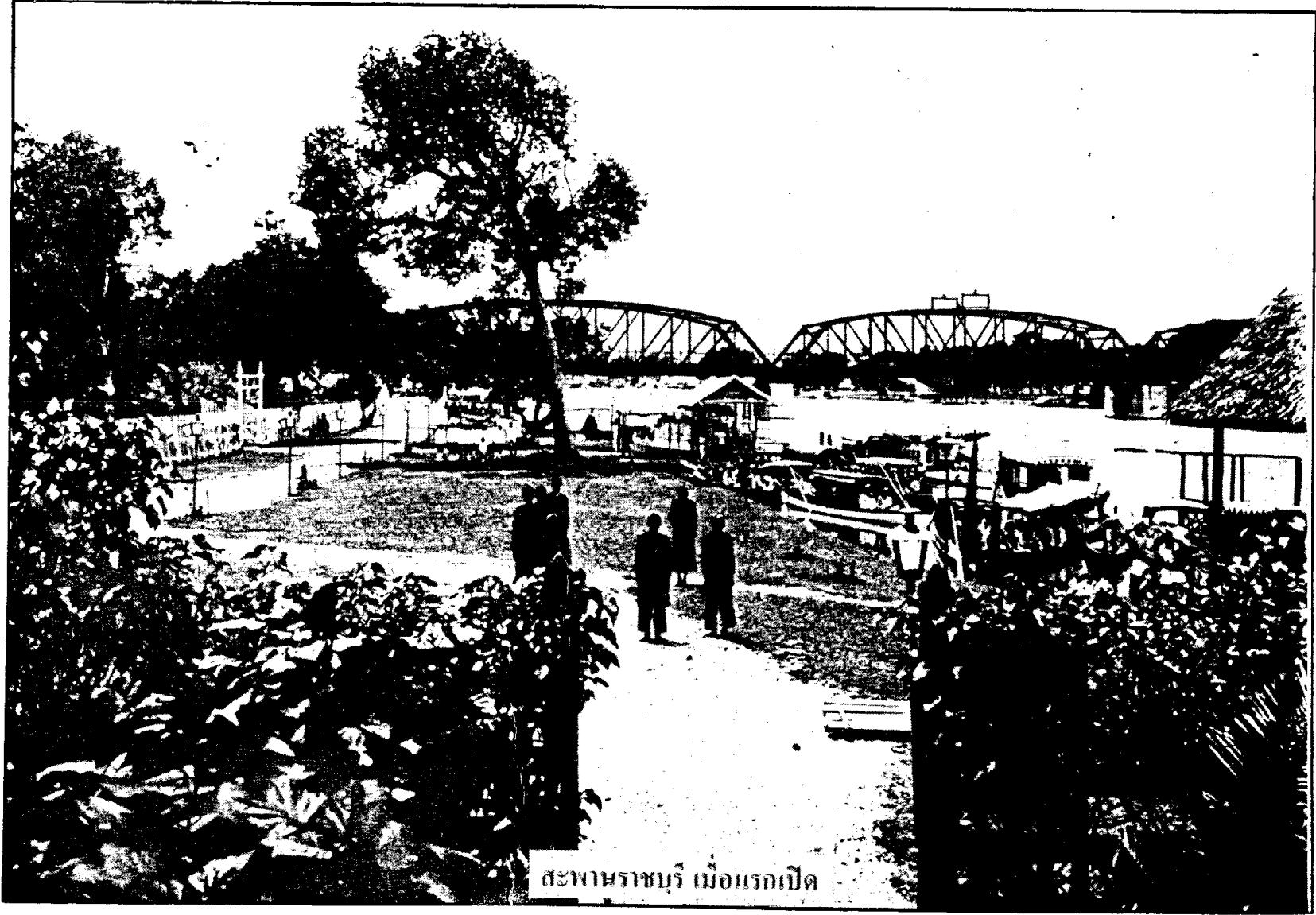
“เมืองปารีสเป็นเมืองบริบูรณ์ด้วยอาหารแลด้วยความสนุก และบริบูรณ์ด้วยข้าวของสารพัดที่จะต้องการอะไรได้ เพราะเหตุฉะนั้นคนที่ไปมาเที่ยวต่อจึงเห็นเป็นเมืองสวยงาม ความจริงก็สมควรเทียบกันแต่ทางที่จะทำให้คนเพลิดเพลิน แต่ที่เป็นอันตรายแก่ชีวิตแล้วพยัสมบดินนักห้าประมาณ มิได้เหมือนกัน คนมาเที่ยวจำต้องระวังตัวและระวังใจของตัวเป็นอย่างที่สุด.....”

ในเรื่องของวรรณคดีไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้รู้มากอ่านมาก ในพระราชนิพนธ์ของพระองค์จะมีวรรณคดีไทยแทรกอยู่เกือบทุกเรื่อง ในพระราชนิพนธ์ประกอบนั้นทรงยกเรื่องสุวรรณสามมาเปรียบเทียบกับเหตุการณ์ที่ตอนที่พระองค์ทอดพระเนตรเห็นกวางและหมู

ที่เลี้ยงกวางในป่ารักสนใจสัมภักน์ ขนาดเดินตามเลี้ยมไม้เลี้ยมมือ เวลาเรียกมันก็กระดิกหางรับทำให้ทรงระลึกถึงเรื่องสุวรรณสามที่ว่า เอาหม้อน้ำดังบนหลังกวาง ซึ่งเมื่อแรกทรงคิดว่าเกินความจริงแต่เมื่อได้มาทดสอบแล้วอย่างนี้ก็ต้องยอมรับ พระราชหัตถเลขาฉบับที่ 35 คืนที่ 150 “ขอที่หารเรื่องสุวรรณสามว่าเอาหม้อน้ำดังบนหลังกวาง พุดมากเกินไปนั้น พ่อจะรับยืนยันว่าได้จริง ๆ ยังมาเห็นวันนี้คงเห็นหนักขึ้นจนนึกขึ้นมาได้ นางผู้หญิงนั้นเดินกวางตามเป็นพรุน เกาะหลังเกาะให้ลงมาได้สบาย.....”

พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้านนี้ พระองค์สรุปเรื่องทวีปยูโรปไว้ในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 43 คืนที่ 225 ว่า ประเทศต่าง ๆ ในทวีปยูโรปนั้นเจริญทางวิทยาศาสตร์สูงสุด ประชาชนสะอาดวิสัยด้วยประการทั้งปวง แต่สิ่งเหล่านี้เป็นเพียงความเจริญทั่วไป สำหรับวิทยาการนั้นเจริญตามไม่ทัน

“พ้นที่ภูมิประเทศยูโรปนั้นมันหมดดีเสียแล้ว แต่ความรู้ในประเทศยูโรป ไม่ใช่แต่เวลาที่กำลังเดินขึ้นสู่ความเจริญ มันกำลังเดินกระโดดโดดโคนซึ่งจะเดินตามยาก”

สะพานราชบูรี เมื่อแรกเปิด

พระราชนัดดา

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เจ้าอยู่หัว ทรงมีไปนา กับ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวงศ์

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวงศ์ นั้น แบ่งออกเป็นหมวดใหญ่ ๆ ได้ 8 หมวด คือ

หมวดที่ 1 เกี่ยวกับพระราชวงศ์

หมวดที่ 2 การในพระองค์

หมวดที่ 3 การคณะสงฆ์

หมวดที่ 4 การศาสนา

หมวดที่ 5 การศึกษา

หมวดที่ 6 เรื่องการนำรุกวัต

หมวดที่ 7 การเทศนา

หมวดที่ 8 การปฏิรูป

เรื่องราวต่าง ๆ ในพระราชหัตถเลขา diesem เป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เจ้าอยู่หัว ทรงมีถึง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวงศ์ เพื่อขอคำอธิบายและค้นหาเรื่องราวต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวกับการศาสนา และอื่น ๆ ที่พระองค์ไม่แน่ใจ ฉะนั้นพระราชหัตถเลขานี้จึงมีได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นในพระมหานครท่านนั้น ที่ทรงมีมาในคราวเสด็จประพาสญี่ปุ่นครั้งที่ 1 และครั้งที่ 2 ก็มี

ลักษณะของพระราชหัตถเลขา ทรงใช้คำขึ้นต้นว่า

“ทูล กรมวชิรญาณ” หรือ “กราบทูล กรมหมื่นวชิรญาณวงศ์ทรงทราบ” และมีคำลงท้ายว่า

“ความมิควรแล้วแต่จะโปรด”

สยามนิทรร

ถ้าทรงมีมาจากต่างประเทศ จะมีคำลงท้ายว่า

“ความมิควรแล้วแต่จะโปรด”

จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

ส่วนลายพระหัตถ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงใช้คำ
ขึ้นต้นว่า

“ขอถวายพระพร”

และมีคำลงท้ายว่า

“ความมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด”

ขอถวายพระพร

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

สารสำคัญของพระราชหัตถเลขาเล่มนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับศาสตรา จะมีเรื่องอื่นแทรกบ้าง ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับการศึกษา แต่วัดจำเป็นต้องเกี่ยวข้องเพื่อส่งเสริมและสนับสนุนด้วย เรื่องที่เกี่ยวกับ การศาสตรา เช่น

เรื่องหนังสือสนุกนິກ ມູລເຫດຖ່ານຂອງพระราชหัตถเลขาฉบับนີ້ គື້ອີ່ໃນສັນນິກຮຽນ ຫອພຣະສຸດວິຊາພົມ ມີຫນ້າທີ່ອຳກັນຫັນສຶກສົນພົມພົມທີ່ວິຊາພົມທຸກສັບປຸດນີ້ ກຣມຫລວງພິຊີຕປີເຈົ້າ ທຣງ ແຕ່ເຮືອງສຸດວິຊານິກ ເພື່ອໃຫ້ເຮືອງສົມຈິງຕາມອ່າງນຸ່ວນິຍາຍຕ່າງປະເທດ ຈຶ່ງກຳຫັດເຮືອງໃຫ້ພຣະກິກຊຸ ສັນການດີ່ງຄວາມຄົດທີ່ຈະສຶກອຳກັນຮາຈາກ ແລະມີຄຣອນຄຣວ ໂດຍໃຫ້ສັນການທີ່ຄົວດັບວຽນເວີສ ເພຣະກຣມຫລວງພິຊີຕປີເຈົ້າ ເຄຍທຣງພນວຫຍຸ້ວັດບວຽນເວີສ ທຣງທຣານດີ່ນີ້ທີ່ວັດນີ້ດີກວ່າວັດອື່ນ ເນື້ອ ເຮືອງສຸດວິຊານິກລົງພົມພົມໃນຫັນສຶກສົນພົມພົມທີ່ວິຊາພົມ ກຣມພຣະປ່ວເສວວິຍາລົງກຣົນ ທຣງສຳຄັບຢູ່ວ່າ ກຣມຫລວງພິຊີຕປີເຈົ້າ ແກ້ລັງແຕ່ປະຈານໃຫ້ຮ້າຍວັດບວຽນເວີສ ກົ່ງທຣອນໂທນັ້ນສັນຍົມພຣະທັນມາກ ດີ່ງປ່າຍຈະໄມ່ປັກຄອງວັດບວຽນເວີສຕ່ອໄປ ພຣະນາກສົມເຈົ້າພຣະຈຸລຈອມເກລົ້າເຈົ້າອູ້ໜ້ວ ທຣງທຣານກົ່ວັນພຣະຫຖ້ຍ ທຣງດີໂທກຣມຫລວງພິຊີຕປີເຈົ້າ ຄຣັນກຣມພຣະປ່ວເສວວິຍາລົງກຣົນທຣງທຣານວ່າ ກຣມຫລວງພິຊີຕປີເຈົ້າ ຖຸກກວ້າກົລັບສົງສາຣ ຈຶ່ງທຣງໝວນກຣມໝື່ນວິຊາພົມພົມ ຄວາຍພຣະພວກຫຼຸດຂອພຣະຫານໂທກຣມຫລວງພິຊີຕປີເຈົ້າ ພຣະນາກສົມເຈົ້າພຣະຈຸລຈອມເກລົ້າເຈົ້າອູ້ໜ້ວ ມີພຣະຫຼຸດຂອພຣະຫານໂທກຣມຫລວງພິຊີຕປີເຈົ້າ ພຣະນາກສົມເຈົ້າພຣະຈຸລຈອມເກລົ້າເຈົ້າອູ້ໜ້ວ ມີພຣະຫຼຸດຂອພຣະຫານໂທກຣມຫລວງພິຊີຕປີເຈົ້າ

“ດ້ວຍປະທານລາຍພຣະຫຼຸດຂອໂທກຣມຫລວງພິຊີຕປີເຈົ້າ ໃນການທີ່ລົງພົມພົມໃນຫັນສຶກສົນພົມພົມ ເຮືອງ ສຸດວິຊານິກ ອຳກັນຫັນສຶກສົນພົມພົມທີ່ວິຊາພົມພົມ ໄດ້ທຣານຄວາມແລ້ວ

ຫັນສຶກສົນພົມພົມໃນວິກິນນີ້ ແມ່ນອັນຍູ້ທີ່ນັງປ່ອນມີການຄັ້ງມາກ ໜ້າໄດ້ອ່ານໄມ່ຈຳກັບນາ ກຽງເທິພາ ຄ້າໄດ້ອ່ານຄຈະໄດ້ວ່າກັນມາແຕ່ກ່ອນແລ້ວ ຄຣັນທຣານວ່າເປັນເຫດໃຫ້ທຣງພຣະວິດກາກ ກົມ ຄວາມຮ້ວນໃຈນັກ ດ້ວຍທຣງພຣະຫານແລ້ວຈະໄມ່ທຣງສນາຍ ຈະເປັນອັນຕຽຍໃຫ້ແກ່ໜ່ວຍມີຄວາມ ນັບຄືວ່າເປັນທີ່ສັກການບູ້ຫາອັນຍິ່ງໃຫ້ຢູ່ຕັ້ງອູ້ໃນພຣະພຸທະສາສາຍ່າງ 1 ເປັນໃຫ້ຢູ່ຍິ່ງອູ້ໃນພຣະນວນວາຫ- ວ່າງໝໍ່ຍ່າງ 1 ຈຶ່ງມີຄວາມຂັດເຄື່ອງກຣມຫລວງພິຊີຕປີມາກ

หน่อมฉันทราบอยู่ว่ากรรมหลวงพิชิตทำหนังสือนี้ ประมาณจะทำอย่างหนังสือโนเวลฟร็องที่เขียนแต่งกันนับพันนับหมื่นเรื่อง เป็นเรื่องคิดผูกพันอ่านเล่นพอสนุก แต่เมื่อว่าตามจริง ผู้ที่จะแต่งหนังสือเช่นนั้น มักจะต้องมีที่หมายเที่ยบกับคนในประจุบันบ้าง แต่ไม่ได้ทำตามความที่ประพุติจริงๆ ทุกอย่าง เป็นแต่เก็บเค้าบ้าง ยกย่องบ้าง จึงจะชวนให้คิด

เกี่ยวกับเรื่องการศึกษานั้น พระบาทสมเด็จพระปุจจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิรันดร์ที่จะให้การศึกษาแก่ประชาชนอย่างทั่วถึง เห็นว่าการศึกษานั้นควรมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องไปจากวัดโดยที่ผู้ได้รับการศึกษาแล้วจะมีความประพฤติดีด้วย การศึกษาสำหรับทวยราชภูรน์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงช่วยเหลือสนับสนุนตลอดมา พระราชนิรันดร์เกี่ยวกับการศึกษาในพระราชหัตถเลขา มีดังนี้

“ เรื่องการศึกษานี้ขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากแห่งของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดซองไปแต่การข้างวัด อีกประการหนึ่ง การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมือง จะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่า เด็กชั้นหลังจะห่างเหินจากศาสนา จนเลยเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปภายน้ำด้วยเป็นคนที่ได้เล่าเรียน คงจะประพฤติตัวถือว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหากคนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็คงไม่ค่อยคล่องถูกใจไม่สนใจ ถ้ารู้มาก ก็คงคล่องขึ้น และคงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักษรธิคไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้คนดีแลคนชั้วดี เป็นแต่ได้ธิคที่สำหรับจะเรียนความตีความชี้ได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่าถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียนที่บังคับให้โรงเรียนต้องสอนกัน แต่ให้เป็นอย่างใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจง่าย ๆ และเป็นความประพฤติของคุณธรรมดีๆ ขึ้นได้จะเป็นคุณเป็นประโยชน์มาก

เรื่องหัวใจโลกบาล เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ของศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ปะปนกัน พระบาทสมเด็จพระปุจจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงขอให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงวินิจฉัยดังความในพระราชหัตถเลขาว่า

“ ด้วยเดียวนี้กำลังคันเรื่องจัดโลกบาล เพื่อประกอบการเขียนที่วัดเบญจมบพิตร ได้ตรวจสอบทุกแห่งซึ่งจะพึงมีกล่าวถึง หงษ์ภายในภายนอกพระพุทธศาสนา ให้ความแตกต่างกันไปบ้างซึ่งจะทูลให้ทรงทราบในหนังสือนี้จะยังไงไป

ข้อบัญชาเช่นในอาณาติยสูตรเอง หงษ์วิรุฬหกเป็นเจ้าแห่งกุณภัณฑ์ ส่วนคากาท้ายอาณาติยบุตรในสิบสองตำนานว่า เป็นเจ้าแห่งเทวตา คำชี้กกล่าวผิดกันเช่นนี้ เกิดด้วยเหตุใดขอให้ทรงวินิจฉัย

อีกเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวกับศาสนาคคือ การไต่สวน นาย ก.ศ.ร. ຖุลaba ที่ได้พิมพ์หนังสือ เรื่องประวัติสมเด็จพระสังฆราช เพื่อแจกในงานพระเมรุ ทรงเห็นว่าหนังสือที่นายຖุลaba เรียบเรียง ขึ้นไม่ควรแจกแก่ผู้อื่นทั่วไป เพราะถ้อยคำสำนวนไม่น่าเชื่อถือ อันจะทำให้คนทั่งปวงเข้าใจผิดได้ จึงมีพระราชหัตถเลขาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงไต่สวนความจริง ได้ความดังลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า

“ ประวัติสมเด็จพระสังฆราชทั้งสองฉบับนั้น เป็นเรื่องประกอบด้วยไทย ไม่ควรเชื่อถือ 3 ประการ ปนคละกันอยู่แทนทั้งนั้นไป คือ

1. เท็จไม่มีมูลที่เดียว เช่น กล่าววังษ์เจ้าพระยาชำนาญบวรวิรักษ์ เป็นต้น
2. เท็จปนจริง คือ เค้าความเท็จแต่ก็ความจริง เช่น กล่าววังษ์สมเด็จพระสังฆราช โยงเข้าเป็นเชือสายขอเจ้าพระยาชำนาญบวรวิรักษ์ เป็นต้น
3. จริงปนเท็จ คือ เค้าความจริง แต่ก็ความเท็จ เช่น กล่าวเรื่องสมเด็จพระสังฆราช แปลพระปริยัติธรรมได้ 9 ประโยค แต่ครั้งยังเป็นสามเณร ข้อนี้เป็นความจริงที่รู้กันอยู่ แต่ขอที่กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลูบหลัง เป็นต้นนั้น เป็นความเท็จ.....”

เรื่องความทางนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า ในประเทศฝ่ายตะวันตกมีบันทึกไว้ก่อนพระเยซูประสูติ 200 ปี มีพระราชประสังค์จารงทราบว่าในพระไตรปิฎก หรือที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา มีอ้างบ้างหรือไม่ ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระมหาสมณเจ้ากรมพระ-ยาวชิรญาณวโรรส เพื่อทรงวินิจฉัย ดังพระราชหัตถเลขาว่า

“ เข้าใจว่าจะทดสอบพระเนตรดาวทางแล้ว มิข้อใดถูกกันขึ้นถึงเรื่องดาวทาง ได้มีจดหมายเหตุ เห็นแต่เมื่อใดมา ได้ความเพียงก่อนพระเยซู 200 ปีเศษจากข้างฝรั่ง จึงกลับประราภว่า ในบาลีจะมี แห่งใดบ้างหรือไม่ ที่กล่าวถึงดาวทาง และเรียกดาวทางอย่างไร ขอทูลถามในข้อนี้.....”

เมื่อเรื่องความทางนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถวายพระพรว่า ยังไม่พบในบาลี พนแต่ในภาษาสันสกฤต เรียกว่า ฐานเกตุ เป็นพวงชาตุมีแสง รับว่าจะตรวจสอบดู ในบาลีอีกครั้งหนึ่ง

พระราชนัดดา

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เจ้าอยู่หัว ทรงมีไปนา กับ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวงศ์

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวงศ์ นั้น แบ่งออกเป็นหมวดใหญ่ ๆ ได้ 8 หมวด คือ

หมวดที่ 1 เกี่ยวกับพระราชวงศ์

หมวดที่ 2 การในพระองค์

หมวดที่ 3 การคณะสงฆ์

หมวดที่ 4 การศาสนา

หมวดที่ 5 การศึกษา

หมวดที่ 6 เรื่องการนำรุกวัต

หมวดที่ 7 การเทศนา

หมวดที่ 8 การปฏิรูป

เรื่องราวต่าง ๆ ในพระราชหัตถเลขา diesem เป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เจ้าอยู่หัว ทรงมีถึง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวงศ์ เพื่อขอคำอธิบายและค้นหาเรื่องราวต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวกับการศาสนา และอื่น ๆ ที่พระองค์ไม่แน่ใจ ฉะนั้นพระราชหัตถเลขานี้จึงมีได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นในพระมหานครท่านนั้น ที่ทรงมีมาในคราวเสด็จประพาสญี่ปุ่นครั้งที่ 1 และครั้งที่ 2 ก็มี

ลักษณะของพระราชหัตถเลขา ทรงใช้คำขึ้นต้นว่า

“ทูล กรมวชิรญาณ” หรือ “กราบทูล กรมหมื่นวชิรญาณวงศ์ทรงทราบ” และมีคำลงท้ายว่า

“ความมิควรแล้วแต่จะโปรด”

สยามนิทรร

ถ้าทรงมีมาจากต่างประเทศ จะมีคำลงท้ายว่า

“ความมิควรแล้วแต่จะโปรด”

จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

ส่วนลายพระหัตถ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวงศ์ ทรงใช้คำ
ขึ้นต้นว่า

“ຂອຄວາຍພຣະພຣ”

และมีคำลงท้ายว่า

“ความมีความสุขแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด”

ข้อถ้อยพระพร

กรมหนี่นวชิรญาณวโรส

สารสำคัญของพระราชหัตถเลขาเล่มนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับค่าสอน จะมีเรื่องอื่นแทรกบ้าง ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับการศึกษา แต่วัดจำเป็นต้องเกี่ยวข้องเพื่อส่งเสริมและสนับสนุนด้วย เรื่องที่เกี่ยวกับ การค่าสอน เช่น

เรื่องหนังสือสนุกนี้ก็ มูลเหตุที่มาของพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ คือ ในสมัยนั้นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ มีหน้าที่ออกหนังสือพิมพ์วชิรญาณทุกสัปดาห์ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงแต่งเรื่องสนุกนี้ก็ เพื่อให้เรื่องสมจริงตามอย่างนวนิยายต่างประเทศ จึงกำหนดเรื่องให้พระภิกษุ สนทนา กันถึงความคิดที่จะสืกอภิการรับราชการ และมีครอบครัว โดยใช้สถานที่วัดบวรนิเวศ พระกรรมหลวงพิชิตปรีชากร เคยทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศ ทรงทราบถึงที่วัดนั้นดีกว่าวัดอื่น เมื่อเรื่องสนุกนี้กล่องพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ กรมพระปัวเตศวريyalanggron ทรงสำคัญว่า กรมหลวงพิชิตปรีชากร แก้ลังแต่งประจานให้ร้ายวัดบวรนิเวศ ก็ทรงโถมันสัน้อยพระทัยมาก ถึงประภะจะไม่ปักกรองวัดบวรนิเวศต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบก็ร้อนพระราหูทัย ทรงตีโภยกรมหลวงพิชิตปรีชากร ครั้นกรมพระปัวเตศวريyalanggron ทรงทราบว่า กรมหลวงพิชิตปรีชากร ถูกกริวาร์กกลับสังหาร จึงทรงชวนกรรมหนึ่นวชิรญาณวโรรส ถวายพระพรทูลขอพระราชทานโภยกรมหลวงพิชิตปรีชากร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชหัตถเลขา ตอบดังนี้

“ด้วยประทานลายพระหัตถ์ขอโทษกรมหลวงพิชิตปราชากในการที่ลงพิมพ์หนังสือวิชรัญญาเรื่อง สนกนี้ ก็ออกซื้อวัดบวรนิเวศให้เป็นที่มั่วหมองนั้น ได้ทราบความแล้ว

หนังสือชิรัญานในวิกนั้น หมื่นฉบับอยู่ที่บางปูน มีการค้างมาก หาได้อ่านไม่จนกลับมา กรุงเทพฯ ถ้าได้อ่านคงจะได้ว่ากันมาแต่ก่อนแล้ว ครั้นทราบว่าเป็นเหตุให้ทรงพระวิเศษมาก ก็มี ความร้อนใจนัก ด้วยทรงพระชราแล้วจะไม่ทรงสนใจ จะเป็นอันตรายให้ญี่เก่าหมื่นฉบับผู้ใดมีความ นับถือว่าเป็นที่สักการบูชาอันยิ่งใหญ่ดังอยู่ในพระพุทธศาสนาอย่าง 1 เป็นใหญ่ยิ่งอยู่ในพระบรมราช- วงศ์อย่าง 1 จึงมีความชัดเดืองกรมหลวงพิชิตมาก

หน่อมฉันทราบอยู่ว่ากรรมหลวงพิชิตทำหนังสือนี้ ประมาณจะทำอย่างหนังสือโนเวลฟร็องที่เขียนแต่งกันนับพันนับหมื่นเรื่อง เป็นเรื่องคิดผูกพันอ่านเล่นพอสนุก แต่เมื่อว่าตามจริง ผู้ที่จะแต่งหนังสือเช่นนั้น มักจะต้องมีที่หมายเทียบกับคนในประจุบันบ้าง แต่ไม่ได้ทำตามความที่ประพุติจริงๆ ทุกอย่าง เป็นแต่เก็บเค้าบ้าง ยักเยื้องบ้าง จึงจะชวนให้คิด

เกี่ยวกับเรื่องการศึกษานั้น พระบาทสมเด็จพระปุจจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิรันดร์ที่จะให้การศึกษาแก่ประชาชนอย่างทั่วถึง เห็นว่าการศึกษานั้นควรมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องไปจากวัดโดยที่ผู้ได้รับการศึกษาแล้วจะมีความประพุตติด้วย การศึกษาสำหรับทวยราชภูรน์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงช่วยเหลือสนับสนุนตลอดมา พระราชนิรันดร์เกี่ยวกับการศึกษาในพระราชหัตถเลขา มีดังนี้

“ เรื่องการศึกษานี้ขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากแห่งของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดซองไปแต่การข้างวัด อีกประการหนึ่ง การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมือง จะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่า เด็กชั้นหลังจะห่างเหินจากศาสนา จนเลยเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปภายน้ำด้วยเป็นคนที่ได้เล่าเรียน คงจะประพุตติตัวถึงกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหากคนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็คงไม่ค่อยคล่องถูกใจไม่สนใจ ถ้ารู้มาก ก็คงคล่องขึ้น และคงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักษรธิคไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้คนดีแลคนชั้วดี เป็นแต่ได้ธิคที่สำหรับจะเรียนความตีความชัดได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่าถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียนที่บังคับให้โรงเรียนต้องสอนกัน แต่ให้เป็นอย่างใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจง่าย ๆ และเป็นความประพุตติของคุณธรรมชั้นต่ำ ๆ ขึ้นได้จะเป็นคุณเป็นประโยชน์มาก

เรื่องท้าวจุลโลกบาล เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ของศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ปะปนกัน พระบาทสมเด็จพระปุจจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงขอให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงวินิจฉัยดังความในพระราชหัตถเลขาว่า

“ ด้วยเดียวนี้กำลังคันเรื่องจุลโลกบาล เพื่อประกอบการเขียนที่วัดเบญจมบพิตร ได้ตรวจสอบทุกแห่งซึ่งจะพึงมีกล่าวถึง หังภายในภายนอกพระพุทธศาสนา ให้ความแตกต่างกันไปบ้างซึ่งจะทูลให้ทรงทราบในหนังสือนี้จะยังไงไป

ข้อบัญชาเช่นในอาณาติยสูตรเอง หัววิรุพหกเป็นเจ้าแห่งกุณภัฑ์ ส่วนค่าถاثายอาณาติยปริตในสิบสองตำนานว่า เป็นเจ้าแห่งเทวตา คำชี้กกล่าวผิดกันเช่นนี้ เกิดด้วยเหตุใดขอให้ทรงวินิจฉัย

อีกเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวกับศาสนาคคือ การไต่สวน นาย ก.ศ.ร. ຖุลaba ที่ได้พิมพ์หนังสือ เรื่องประวัติสมเด็จพระสังฆราช เพื่อแจกในงานพระเมรุ ทรงเห็นว่าหนังสือที่นายຖุลaba เรียบเรียง ขึ้นไม่ควรแจกแก่ผู้อื่นทั่วไป เพราะถ้อยคำสำนวนไม่น่าเชื่อถือ อันจะทำให้คนทั่งปวงเข้าใจผิดได้ จึงมีพระราชหัตถเลขาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงไต่สวนความจริง ได้ความดังลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า

“ ประวัติสมเด็จพระสังฆราชทั้งสองฉบับนั้น เป็นเรื่องประกอบด้วยไทย ไม่ควรเชื่อถือ 3 ประการ ปนคละกันอยู่แทนทั้งนั้นไป คือ

1. เท็จในมีมูลที่เดียว เช่น กล่าววังษ์เจ้าพระยาชำนาญบวรักษ์ เป็นต้น
2. เท็จปนจริง คือ เค้าความเท็จแต่ก็ความจริง เช่น กล่าววังษ์สมเด็จพระสังฆราช โยงเข้าเป็นเชือสายขอเจ้าพระยาชำนาญบวรักษ์ เป็นต้น
3. จริงปนเท็จ คือ เค้าความจริง แต่ก็ความเท็จ เช่น กล่าวเรื่องสมเด็จพระสังฆราช แปลพระปริยัติธรรมได้ 9 ประโยค แต่ครั้งยังเป็นสามเณร ข้อนี้เป็นความจริงที่รู้กันอยู่ แต่ข้อที่ กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลูบหลัง เป็นต้นนั้น เป็นความเท็จ.....”

เรื่องความทางนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า ในประเทศฝ่ายตะวันตกนั้นที่ก่อตั้งพระเยซูประสูติ 200 ปี มีพระราชประสงค์จะทรงทราบว่าในพระไตรปิฎก หรือที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา มีอ้างบ้างหรือไม่ ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระมหาสมณเจ้ากรมพระ- ยาวชิรญาณวโรรส เพื่อทรงวินิจฉัย ดังพระราชหัตถเลขาว่า

“ เน้าใจว่าจะทดสอบพระเนตรดาวทางแล้ว มีข้อใดกามกันขึ้นถึงเรื่องดาวทาง ได้มีจดหมายเหตุ เห็นแต่เมื่อใดมา ได้ความเพียงก่อนพระเยซู 200 ปีเศษจากข้างฝรั่ง จึงกลับประราภว่า ในบาลีจะมี แห่งใดบ้างหรือไม่ ที่กล่าวถึงดาวทาง และเรียกดาวทางอย่างไร ขอทูลถามในข้อนี้.....”

เมื่อเรื่องความทางนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทวยพระพรว่า ยังไม่พบในบาลี พนแต่ในภาษาสันสกฤต เรียกว่า ฐานเกตุ เป็นพวงชาตุมีแสง รับว่าจะตรวจสอบดู ในบาลีอีกครั้งหนึ่ง

พระราชนัดดา
ในพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรื่องเสด็จประพาสเมืองปราจีน

ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451)

พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองปราจีน ได้ทำเป็น พระราชนัดดาถึงมกุฎราชกุمار คือ พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามธรรมชาติ ทุกครั้งที่เสด็จประพาสจะทรงทำจดหมายเหตุรายวันไว้ด้วยเสมอ แต่เสด็จประพาสคราวนี้ไม่ได้ทำ จดหมายเหตุรายวัน เนื่องจากสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ขอสัญญาไว้ว่า มาเที่ยวครั้งนี้ คราวว่าไม่สนุกจะต้องถูกปรับเงินนาทหนึ่ง และอีกประการหนึ่งทรงเห็นว่าเนื่องพожะทรงเล่าไว้ใน พระราชนัดดาเพียง 2 ฉบับ

พระราชนัดดาฉบับที่ 1 ทรงพระราชนิพนธ์ที่พลับพลาศรีมหาโพธิ ส่วนฉบับที่ 2 ที่พระที่นั่งอันพราสถาน การเสด็จประพาสครั้งนี้เสด็จโดยทางเรือ ทรงเล่าว่าผู้ตบชวาเป็นอุปสรรค ในการเดินทางมาก

วันที่ 18 ธันวาคม ร.ศ. 127 ทรงชี้แจงข้อความของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ที่อ่ำเภอศรีมหาโพธิ ซึ่อกบุ่ม ทรงมีพระบรมราชโธษว่า กบุ่ม แปลว่า ดอกไม้ตูม ซึ่งคำไทยใช้ว่า กระพุนหรือกรรพุน อย่างเช่น ยอดกรรพุน ก็คือทำอุ่มมือให้เป็นตูม

ทรงเล่าถึงชาวที่พระศรีมหาโพธิว่า “ต้องนั่งห้อยตื๊นให้กราบ และเอตืนทุนหัว และขอ ให้ให้พระตามความปรารถนา คือถ้าทำนา ก็ขอให้พรว่า ให้ทำนาได้ข้าวงามดี ถ้าเจ็บเป็นโรคอะไร ต้องเล่าโรคนั้นให้ฟัง และขอให้ให้พรให้โรคนั้นหาย ให้ต้องเฉพาะตัวหรือเฉพาะพวก ที่จะให้ที่เดียว พร้อมกันไปมาก ๆ ไม่ได้”

ทรงเล่าถึงการทำสับปะรดกล้วย ผู้ที่จะต้องมีบารมี 4 อย่าง คือ “ข้อหนึ่งคือรู้จักเอาใจ พวกชาวไร่ไม่รังแกไม่โง่ให้เชื่อถือ ข้อ 2 ต้องไม่ทรย ใจโง่ที่จะทำต้องตามมีตามเกิดได้ ข้อ 3 ต้องขี้เหนียวไม่ใช้สอยฟูมฟาย ข้อ 4 ต้องกว้างขวางแก่ลูกค้าที่จะรับขันไปจำหน่าย”

ทรงเล่าถึงพระครูปานว่า เป็นพระชุดงค์และเก่งในทางปลูกเสกเครื่องรางของขลัง “พระครู ปานมาหาด้วย พระครูปานรูปนี้เป็นที่นิยมกันในทางวิชชนาและกุดคัวตระ มีพระสงฆ์วัดต่างๆ ไปเดิน ชุดงค์ด้วยสองร้อยสามร้อย แรกลงไปประชุมอยู่ที่วัดบางเหลี่ยม มีสับปุรุษที่ครัวท่าเลื่อมใส่ร้ายกันเลียง

กินน้ำจดทมไว้เก็บจะหมดแล้วก้ออกเดิน ทางที่เดินนั้นลงไปบางปลาสร้อยแล้วจึงเวียนกลับขึ้นมา
ประจำบ้านครนายนายที่ไปพระบาทแล้วเดินลงมาทางสระบุรี ว่ามาตามทางรถไฟ แต่ไม่ขึ้นรถไฟ เว้นไว้
แต่พระที่เลือยล้าเจ็บไข้ ผ่านกรุงเทพฯ กลับลงไปบางเหี้ย ออกเดินอยู่ในเรมเดือนยีกลับไปวัดอยู่ใน
เดือนห้าเดือนหก ประพฤติเป็นอาชิณวัตรเช่นนี้มา 40 ปีแล้ว คุณวิเศษที่คนเลื่อมใส คือให้ลงตะ-
กรุดด้วยผูกมือรดน้ำมันดําร ที่นิยมกันมากันนั้นคือ รูปเสือแกะด้วยเขียวเสือเล็กน้ำงาใหญ่บ้าง พมอ
ขยายๆ ข่าวที่ล้าลือกันว่าเสือนี้เวลาจะปลุกเศกต้องใช้เนื้อหมูเศกเป็นไบยังไรเสือนี้จะกระโดดลงไป
ในเนื้อหมูได้ ตัวพระครูเอองเห็นจะได้ความลับมากเห็นด้หนี่อยในการที่ครูฯ กวนให้ลงโน่นลงนี้ เชา
ว่าบางทีก็หนีไปอยู่ในบ้าช้า ที่พระบาทก็หนีขึ้นไปอยู่เสียบนเขาโพธิ์ลังกา คนก็ยังตามขึ้นไปกวนไม่
เป็นอันหลับอันนอน แต่บริวารเห็นจะได้ผลประโยชน์ในการที่ทำอะไรๆ ขาย มีแกะรูปเสือเป็นต้น
ถ้าปักดิราคาน้ำละบาท เวลาแย่งซิงกันก็ขึ้นไปถึง 3 บาท ว่า 6 บาทก็มี “ได้รูปเสือนี้แล้วจึงไปให้
พระครูปลุกเศก”

พระราชนัดดาเลขาส่วนพระองค์

พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยามราช (บั้น สุขุม)

พระราชนัดดาเลขาส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีเจ้าพระยามราช นั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับข้อราชการบางประการที่ต้องการหารือและเป็นเรื่องส่วนพระองค์ ความในพระราชนัดดาเลขา นี้ จะเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีนาพระราชยโอบอ้อมอารี มีพระเมตตา และกอบปรีดิ้วยความห่วงใยประเทศไทยติดบ้านเมือง มุ่งหวังให้ประเทศไทยรุ่งเรือง สิ่งสำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งซึ่งจะทำให้ประเทศไทยติดบ้านเมืองเจริญได้ ก็คือ ความผูกพัน ความไว้วางใจ และความชื่อสัตย์สุจริต ต่อแผ่นดิน และพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเจ้าพระยามราชมีอยู่อย่างพร้อมบริบูรณ์ ด้วยเหตุนี้เจ้าพระยามราชจึงเป็นเสนาบดีผู้หนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตา ดังเช่นครั้งหนึ่งเจ้าพระยามราชบ่าวัยเป็นไข้ล้มลงนอนเสื่อขาดผ้าไปหลายวันโปรดให้มหาเดล็กไปพึงอาการกราบทูลเสนอ เจ้าพระยามราชค่อยคลายบ่วยเดินได้เป็นเตียงอ่อนเพลีย วันหนึ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเริอพระที่นั่งยนต์เสด็จไปเยี่ยมเจ้าพระยามราชถึงบ้านที่บังขุน พระหมุดารัสว่าอยากจะเสด็จไปเยี่ยมแต่เมื่อแรกเข้า แต่ขัดอยู่ด้วยราชประเพณี แต่ก่อนมาถึงเสนาบดี คนใดบ่าวัยจนอาการถึงจะไม่รอดแล้วพระเจ้าแผ่นดินจึงเสด็จไปเยี่ยม เสด็จไปเยี่ยมในคราวหันหลาຍกีเข้า ใจกันว่าเสนาบดีคนนั้นจะตาย จะเสด็จเยี่ยมแต่แรกบ่าวัยทรงเกรงจะลือกันว่า เจ้าพระยามราชจะถึง อสัญกรรมจึงรอมานาจนาการพ้นแล้วจึงเสด็จไปเยี่ยม แต่การที่เสด็จไปเยี่ยมครั้งนั้นมานเป็นคุณข้อสำคัญ แก่เจ้าพระยามราชเมื่อกายหลัง ด้วยทดสอบพระเนตรเห็นบ้านเรือนของท่านที่บังขุนพระหมุดารื้อไม่

สมกับเกียรติยศเสนาบดື່ມความชอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานบ้าน ณ ศาลาแดง ชื่นดิน เป็นบ้านเจ้าพระยาสุรศักดิ์มั่นตรี (เจม แสงชูโต) แล้วตกเป็นของหลวงและยังว่างอยู่นั้น ให้เป็น สิทธิ์แต่เจ้าพระยามราชนมอเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2453 ซึ่งแสดงให้เห็นพระมหากรุณาธิคุณประการ หนึ่ง และอึกประการหนึ่งแสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยามราชเป็นเสนาบดື່ມใหญ่ แต่ด้วยความซื่อสัตย์ ต่อแผ่นดินและจรรยาภักดิ์ต่อพระมหากรุณาธิคุณประการ จึงมิได้รำรวย แม้จะมีศัยใหญ่ถึงปานนั้น

ในพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่ทรงมีถึงเจ้าพระยามราช เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับข้อราชการ ที่ต้องการปรึกษาหารือ และสั่งราชการหลายเรื่อง อาทิเช่น การฉ้อราษฎร์บังหลวง หนังสือพิมพ์ การสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคม พระสงฆ์ลักษชี ตัวรวมลักษณะ จินอังยี นอกจากนี้เป็นเรื่องส่วน พระองค์ที่ทรงพระราชปาราภ ด้วยความน้อยพระทัยในเหตุการณ์บางอย่างบ้าง เรื่องการทำทำสวน บ้าง ร้องทุกข์บ้าง และเรื่องทรงพระเมตตาต่อผู้น้อยและเจ้าพระยามราชเองด้วย จะขอนำข้อความ บางตอนในพระราชหัตถเลขามากล่าวเพื่อให้เห็นจริง ดังนี้

การฉ้อราษฎร์บังหลวง เป็นเพียงส่วนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ โดยแท้ที่จริงแล้ว ในพระราชหัตถเลขาเรื่องอื่น ๆ มีอีกมากmany แสดงให้เห็นว่าคนที่เห็นแก่ได้ เห็นแก่ตัวโดยไม่รักชื่อ เสียงวงศ์ตระกูลนั้นมีอยู่ทุกบุคคลทุกสมัย ดังในพระราชหัตถเลขาฯว่า

“เรื่องใบเสร็จปลอมเมืองชัยบุรีนั้น เงินมันมากนัก มันจะเป็นแต่ผู้น้อยไม่ได้หากจะมั่ง เมื่อจะถึงไหนก็ต้องให้ถึงไป จะได้เป็นตัวอย่างเสียบ้าง”

หนังสือพิมพ์ในสมัยรัชการที่ ๕ นั้nmักลงข่าวกันอย่างครึกโครม ทำให้ราษฎร์กอกอกกใจ ก้ม บางครั้งถ้าเป็นเรื่องที่เปลี่ยน ก็เปลี่ยนอย่างผิด ๆ ถูก ๆ ทำให้รัชกาลที่ ๕ ทรงสั่งเวชอยู่หลาย ครั้ง บางครั้งก็เป็นเรื่องที่ไม่เป็นสาระแต่เป็นเรื่องภายในวัง หนังสือพิมพ์ก็ลงให้ เช่น

เรื่องภายในวัง ในพระราชหัตถเลขา กล่าวว่า

“แค้นอิพวงปากบอน แล้กันอ้ายเอ迪เตอหัวพาจริง ๆ คำสั่งสำหรับในวัง เรื่องห้ามคน เดินที่ไม่เกี่ยวข้องกับคนข้างน่าเลย มาคโนยเอาไปลงพิมพ์ โดยมันนีกอะໄรไม่ออกเห็นอะໄรเป็นหนัง- สือเขียนลงแล้วเป็นลงพิมพ์ได้หมด อยากรู้ว่ามันได้ไปจากไหน ขอให้ดูหนังสือเดลิเมจ’ภาษาไทย”

เรื่องการนัดหยุดงานของกรรมกรขนข้าว หนังสือพิมพ์ลงข่าว ทำให้ตื้นเต้นไม่เป็นเรื่อง เป็นราوا ไม่มีข้อเสนอแนะหรือแนะนำให้แก้ไขประการใด รัชกาลที่ ๕ ทรงเดือดร้อนพระทัยเป็น อันมาก ทรงกล่าวว่า

“บรรดาหนังสือพิมพ์ทั้งหมดเห็นพูดเป็นภาษาบ้านบุษย์อยู่แต่หนังสือพิมพ์เดลิเมจ’ภาษาอังกฤษ ซึ่งเหตุชั้ผลมีมาก มีคำหนึ่งที่ว่า พ่อค้าเขาไม่ยอมขายเข้าด้วย ที่ว่าวนั้นว่าเรือเข้า เข้าใจว่าเป็นไทย

เหตุใดจึงผลอยนี้ไปด้วย เรื่องบรรทุกเรือเป็นสำคัญ ถ้าเรื่อมาคงอยู่มากจะขาดทุนยับ จำเป็นจะต้องรับมือเข้าบังคับให้ทำงานให้ได้ อ้ายหนังสือพิมพ์ฉบับอื่น ๆ แรงที่สุดถึงชวนให้อาท HARL ไปเป็นกุลี แต่อ้ายพากหนังสือไทยหั้งหลายละจ้อยเปล่าจ้อยเปลือยไม่ได้ ๆ ความว่ากระไรเลย ไทยเอ่ยไทยที่มันจะตกต่ำไปถึงไหน น้อยใจเสียจริง ๆ ”

เรื่องที่ถือว่าอนาคต หนังสือพิมพ์ลงข่าวพาดหัว ความจริงเป็นเรื่องที่น่าจะแนะนำตักเตือน กันได้ ไม่ควรทำเป็นข่าวใหญ่ ดังพระราชหัตถเลขาฯว่า

“.....ของท่านymราชทำความอึก ลงพิมพ์เรื่องคนนมออกในรถรางสารพัดจะพูดได้ ว่า น่า อับน่าอยยะไรต่าง ๆ จนกระทั่งไทยไม่รู้จักรักกัน แต่ลงห้ายกเรียกให้เจ้าพนักงานค่อยเตือน ส่วน อ้าย “คนของเร” ที่ไปเห็นเอง ทำไม่ไว้ไว้ไว้กัน อ้ายนั้นก็ไม่เตือน ตัวอ้าย “เรา” นั้นเองก็มาลง พิมพ์ประจำนอกราชีดียวเป็นสนุกสนาน มันไม่สมกันกับที่ร้องหาเจ้าพนักงานให้ช่วยบอกหัวอ้าย “คน ของเร” ที่ไม่เห็นแก่ไทยด้วยกันไม่ตักเตือน และเอาอดิเตอร์ผู้แต่งลงพิมพ์ข้อเสียสัก 7 วันค่าที่ ประจำกันเอง เห็นจะเป็นการสมควรแก่ที่เจ้าพนักงานจะทำได”

เรื่องการแปลภาษาต่างประเทศ นักหนังสือพิมพ์บางท่านไม่รู้จริงก็แปลแบบเดาสุดทำให้ เป็นที่รำคาญพระราชหฤทัย และทรงต่าหนิดเตียนอยู่เป็นอันมาก เช่น

“ได้ดูหนังสือพิมพ์ไทยวันนี้ก้าไม่ แห่พระศพเก่งอึก อ้ายศพขึ้นกันแครเชมันเห็นขึ้นไม่ ได จึงต้องเกลื่อนไปเป็นกองบืน แล้วยังต้องแต่มรรถจุ่งพระศพรอແຍລເກຣເລີຍ หมดບໍ່ຢູ່ຢາເຂົກຕ້ອງ ແປລວ່າ ແສງສ່ວ່າເປັນປະກາຍຫົມລ້ອມ ຍັງເກັງອືກນັ້ນ ດັດມາເປັນກະບວນເປັນກູ່ເຊາ ໜ້າແຄມອົບນາຍໃນ ເຈັນມີວ່າ ທ້າຍ່າງເຂົາທີ່ພະຍຸ້ງໄດ້ສຶກ່າກ່ຽວມີໄດ້ເສີຍແລ້ວ ເນື້ອໄດ້ເຫັນເຫັນແລ້ວ ເຂົາໃຈ ວິທີແປລຂອງຜູ້ແປລນີ້ ວ່າແປລ໌ນີ້ດີຍັກກັນ.....ແປລ໌ນີ້ມີສຕ່ອຮສໂຕຣເບລເບີນຮັວງຝາງ ຄວາມຮູ້ຕ້ອງ ເປັນຄົນຫົດນີ້ ແລ້ວໆໄດ້ແຮງ ๆ ທົນດີນີ້ ໄນເຫັນນີ້ກຳຕຸກຕຸກເທິຍທີ່ເຕີຍວ່າ ໄນໃຊ້ຄົນເລວລະຈໍາເປັນຈະຕ້ອງ ຮູ້ຈັກຕັ້ງຈີ້ໄດ້ວ່າໄຄເປັນຜູ້ແປລ ເປັນກັປຣາຍູ້ອົກຄົນທີ່ສ່ົງຄວາຈະນັບເຂົາໃນໝາດຕາເທິຍໄດ້ ຂອໃຫ ຄົດອ່ານສົບໃຫ້ໄດ້ຕັ້ງສັກທີ່”

จะเห็นได้ว่าหนังสือพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีอิทธิพลอยู่เป็นอันมาก โดยเฉพาะนักหนัง สือพิมพ์ถือว่าตนเองเป็นนักประชญ์เป็นผู้รู้เห็นอกว่าคนหั้งหลาย

เรื่องพระที่มีไดบົງບົດຍູ້ໃນພະຫຼາມວິນຍ ມີຍູ່ນາກໃນພະຈາກຫົດເຂາລານັບຕ່າງ ๆ ใน ພະຈາກຫົດເຂາລານັບນີ້ ມີຍູ່ຫລາຍຕອນ ເຫັນພະໄລ່ພື້ນກັນ

“เรื่องพระกำเริบพื้นกันนี้ ได้เห็นในหนังสือพิมพ์ ว่ามีข้อที่ไหนอีกแห่งหนึ่งน่าจะดัง
ปราบถึงเจ้าของวัดด้วย”

อีกตอนหนึ่งกล่าวถึงพระเม干部队伍 ว่า

“เรื่องพระเม干部队伍มีปรากฏในหนังสือพิมพ์ ได้ตัดสินใจให้เจ้าพระยาวิชิตคุการที่จะใช้
อำนาจปราบปรามพระเช่นนี้ยังเป็นช่องที่จะทำได้ เช่นที่กินเหลววิวาทกับกำนั้นผู้ที่กินเหล้าแล้ววิวาท
จำจะต้องให้สึกหมด ที่สุดจนเจ้าธิการที่ไม่ได้เกี่ยวข้องอะไรเลย แต่ปักครองวัดไม่ดี ควรที่จะไล่เสีย
การถูกไล่ของพระนั้น จะให้แรงก์ได้ให้เบา ก็ได้ ถ้าให้แรงอย่าให้ใบสุทธิ ไม่มีที่อยู่แก่ก็ต้องสึก ถ้า
ว่าจะให้เบาให้ใบสุทธิปล่อยให้ไปอาไศรย์วัดอยู่เป็นลูกวัด อ่านจากธรรมยังอาจจะทำได้หากจะไม่
กระติกกระเดียดเงยเท่านั้น”

เรื่องตำราจประพฤติคนให้เสื่อมเสีย มีอยู่บ่อยครั้งในพระราชหัตถเลขาฉบับอื่น ๆ มีปรากฏ
อยู่เสมอ ในฉบับนี้กล่าวถึงตำราจประพฤติเป็นโจร ซึ่งในฉบับนี้มีอยู่ด้วยดื่น ดังที่ปรากฏตามหน้า
หนังสือพิมพ์เสมอ ๆ

“เรื่องโปรดศลล่อล่วงแย่งชิงเงินนั้น ร้ายกาจ นำเกลียดแก่รวมกองตรاةเรามาก แต่ที่จันได้
เสียหันหันนิดนัก จะกลับพาให้เห็นการปักครองด้วย หันในโปรดแล้วดูนั้น”

เรื่องอังษีในสมัยรัชกาลที่ ๕ นับว่ารุนแรงกว่าครั้งใด ๆ เพราะชาวจีนที่มาอาศัยอยู่ในสมัย
นั้น รวมหมู่รวมพวกก่อความไม่สงบขึ้น อีกประการหนึ่งชาวจีนกุมศรษณูภัยทางด้านการค้าขาย
เหมือนในบัจจุบันนี้ ทำให้เกิดความบันบวนในหมู่ประชาชน และเวลาตรุษจีนมักจะเกิดไฟไหม้เป็น
ประจำ

ในพระราชหัตถเลขากล่าวถึงอังษีว่า

“วันนี้คนสืบข่าวทางทหาร เป็นจีนพวกหนึ่ง ฝรั่งพวกหนึ่ง บอกข่าวรวมกันว่าอังษีมี.....
เป็นหัวหน้า จะทำการจลาจลในเรือ ๆ นี้ มีกำหนดวันที่ 20 มิถุนายนเป็นอย่างช้า เวียรายเงินได้
เกือบล้านบาท สะสมช้ออาวุธมาก คิดกันจะตีบริษัทไฟฟ้าดับไฟก่อน บริษัทไฟฟ้าคงจะรู้ตัว จึงไม่
คิดจ้างเจก็ต่อไป มีข่าวคือไปว่ามีลูกกรเบิดด้วย เพราสั่งเข้ามาที่หนึ่ง ศุลกากรจับได้ เลยแก้ตัวว่า
จะส่งไปเมืองจีน แล้วว่าสั่งอีก แต่จะได้มาถูกไม่ทราบ ลูกกรเบิดแลอาวุธนี้ว่าอยู่ในอุโมงบ้าน.....
อุโมงนี้ถูกมานานจะเห็นจริงไม่แน่

ข่าวคราวนี้ชอบกล มีมาสองทางพ้องกัน จึงบอกมาให้ทราบ น่าจะสมกับเรื่องป้ายเมือง ที่
เจ้าพระยาสุรศักดิ์ว่า

ควรสืบสวนดู ถ้าพอจะหาทางตัดความคิดได้ จะได้ตัดเสียก่อนก่อเหตุ”

เรื่องชาวจีนกุมเตาระสูกิจการค้าชายไว้ในกำมือ อาย่างเช่นมีเหตุลือว่าจะเกิดเรื่องชาวจีน
หดดค้าขายหมด คนไทยก็เพียงแต่รับช้อของกักดุนไว้ เหมือนๆ กับเหตุการณ์ในไทยระยะ พ.ศ.
2515—2519

“พิเคราะห์ดูคนไทยเราตามเสียงเล่าๆ มันเหมือนพากล่าวเมืองหลวงพระบาง เจอกันคือข่า
ถ้าไม่ได้อาไครยข้าก็ไม่มีอะไรกิน ข้าขัดขึ้นมาครั้งไรก็ตกลิ้งเกิน ไปหาดหวนย่อท้อให้พากเจ้าได้
ใจคิดแต่ห่าเสบบึงตนบันไป น่าน้อยใจจริงๆ”

ชาวจีนเป็นคนตลาด ชอบทำมาหากินแบบเสือนอนกินในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการทำถนน
ชาวจีนก็มารับจ้างทำแล้วก็ไปจ้างคนไทยทำอีกต่อหนึ่ง ตนเองเป็นเสือนอนกิน รัชกาลที่ 5 ทรงมี
พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาภยมราชว่า

“.....ได้พุดถึงเจ้าพระยาภยมราชอยู่เนื่องๆ ไม่รู้ว่าเหตุผลอย่างไรมันจึงมีเรื่องเกี่ยวข้องเสมอ
ที่สุดอย่างต่าจะตีเดินว่าคนไทยไม่รู้จักทำมาหากิน ก็ให้อาจจะว่าเจ้าพระยาภยมราช มีเรื่องเจกมารับ
เหมากรรมเรศ เป็นราคา 60 บาท แล้วเอาไปจ้างไทยอีกต่อหนึ่ง 20 บาท เจกเอาไปกินเสีย 40 บาท
เลยๆ กรณัคราตน้อยอกน้อยใจ ถึงไปต่อว่าทำไม่สำรับเงอง ได้คำตอบว่าเข้าไม่ถึง ซึ่งแปลว่า
ขี้เกียจเท่านั้น”

ตรุษจีนักจะเกิดเหตุอยู่เสมอ โดยเฉพาะไฟมักจะไหม้ จึงต้องมีการเตรียมพร้อม

“ซึ่งคิดจะอยู่รักษากรุงในเวลาี้แล้ว เพราะเป็นเวลาตรุษจีน ให้อยู่เดิม”

เรื่องการเกณฑ์ทหาร เป็นเรื่องยุ่งยากมากในสมัยรัชกาลที่ 5 ประการหนึ่งคือคนไม่อยาก
เป็นทหารก็มี และอีกประการหนึ่งหนังสือพิมพ์กล่าวโจนต์โดยอ้างต่างประเทศ อย่างไรก็ตามเรื่องก
ยุติลงได้ พระราชนัดดาลักษณะอุบันตุสัญคนไทยไว้ชัดเจนมาก คือ

“มีความยินดีที่การเรียกคนเป็นทหารยุติกันลงทิหนึ่ง การที่ทำได้โดยเรียนร้อยนี้ ถ้าเป็น
คนอื่นทำไม่สำเร็จ นับว่าเป็นการยากอย่างยิ่ง เพราะคนดังร้อยตั้งพันจะหาซองวิวาทอยู่ทั่วทั้งนั้น มีด้อย
อย่างหนึ่งที่คุณไทยเป็นสันดานอ่อนชี้่ใจขึ้นหง 2 ทาง ยกขัน ปลองก์ยินดี ข้อที่หวังใจว่าจะเป็นที่
เรียนร้อยได้นั้น คือเป็นชาติขึ้นหลังขึ้นอย่างยิ่ง เจ็บอะไรก็ไม่รู้จักจำ เข้าไปหน่อยหนึ่งพอชินก์หาย
การที่วังตอกอกตกใจเพราภลัวเก่าที่ต้องเป็นหมู่ทหาร และเพราภูกคนญุในหนังสือพิมพ์นี้หรือที่ยังเข่า
ขย่อนอุดนตลาดอยู่เดียวันนี้ว่าพระราชบัญญัต้มีแต่เกณฑ์ทหาร ไม่มีเกณฑ์โปโล มนได้ท้ายฝรั่ง ไม่
ใช่นีกี้ขึ้นเอง เพราะมนรู้จักแต่เมืองอังกฤษเมืองเดียว และที่เราเรียกว่าเกณฑ์เป็นผลรวมๆ มน
ต่างกันไปกับตัวรัฐภูร ถ้าเพราอย่างไรให้มันรู้ได้ว่า ผลรวมนี้ก็คือ ยองคาร์มๆ ผรังเขาก
เกณฑ์เหมือนกัน เท่านั้นก็จะแบ่งกำลังลงได้ครึ่งหนึ่ง เหลือแต่จะยกว่าอังกฤษเขามาไม่ได้เกณฑ์

ใจกลับไปรังเกียจเรื่องสัก ตู้ไม่จำเป็นที่จะต้องสักแล้ว การที่สักนั้นจะทำให้มีคนรังเกียจ
ได้นั่น”

เรื่องการร้องทุกข์ ถ้ารายภูรังทุกข์มิใช่เรื่องแบลก แต่รัชกาลที่ 5 ทรงร้องทุกข์เพราะ ประสบความเดือดร้อนเรื่องกลืนเมมัน ซึ่งเราเรียกว่า ผลพิษ ปัจจุบันนี้เป็นบัญหาใหญ่โดยเฉพาะ ในกรุงเทพฯ

“ในชื่อข้าพเจ้าเองแล้วในพระนามพระราชนี้แลเจ้านายผู้หูยิ่ง ซึ่งออกไปอยู่ที่พญาไท ขอ บอกกล่าวด้วยความเดือดร้อน อย่างจะกล่าวแทนเจ้านายแลข้าราชการฝ่ายน่า ทั้งผู้มาเที่ยวเตร่ ว่าหมู่นี้เมมันกลืนตามลมที่พญาไทแลตามถนน ด้วยเหตุที่ไร่พักมากขึ้นทุกวัน เวลาที่ลมเป่าเมมัน ถึงต้องอุดจมูก เห็นว่าเหล่านั้นจะเสียหายหมด เพราะการกระทำไร่พักมากขึ้นทุกวันไม่มีเวลาหยุด ยิ่งเมิน ๆ ให้ก็ยังทำสกปรกมากขึ้น เห็นจะถึงเวลาต้องปารวนเสียแล้ว หาไม่จะเหลือแก้ เพราะการเดิน เรือนักวันนี้เป็นวันที่เดือดร้อนกันมาก”

การทำนาสวน เป็นลักษณะนิสัยอันหนึ่งของคนไทยที่รักต้นไม้ รัชกาลที่ 5 ทรงกล่าวถึง การทำนาที่พญาไท ว่า

“พึงเล่าถึงตลาดคิดการทำสวนที่บ้าน ขออินยันว่าความคิดถูก ถ้าหากว่ามีคนไทยเรา พยายามทำให้ได้ตามความคิดไทยเราจะจริง ๆ เช่นนั้น จะเป็นประโยชน์แท้จริง ทั้งสนับทั้งบริบูรณ์ จะว่างงานก็งานได้ ถ้าหากว่าเขาทำของเข้าสำเร็จ ให้รับกันคนละด้าน เวลาไปเยี่ยมเห็นจะนั่งด้านตลาด ด้วยที่จะกินอะไรอร่อยกว่าด้านท่านนายราษ ลงทำงานนัวเข่นนี้แล้ว เวลาเย็น ๆ จะเลยแวงเข้าไปดู สักวันหนึ่ง ตามหนังสือฉบับนี้ถูกการงานมีมากเห็นจะเห็นดีเห็นด้วย การทำบ้านเป็นเครื่องปลดเปลือง ความเหน็ดเหนื่อยเป็นกิจวัตรอันหนึ่ง ถ้าให้เกิดความสนับสนุนกันกับได้เล่นครผู้หูยิ่งถูกใจ โขนผู้ชาย แต่ใจไม่ว้อน เสียเงินก็เสียเหมือนกัน แต่ไม่สูญเสียมีสิ่งซึ่งแลกไว้ได้ เห็นว่าเป็นธรรมิก อุบายน ซึ่งจะหาความสำราญใจ เพราะเกิดมาเป็นคนมันต้องมีได้มีเสีย ให้ดีใจเสียใจอยู่ร้าไป ตาม กิเลศของมนุษย์ ซึ่งยังไม่สรงรับได้ ความรู้สึกใจเช่นนี้จึงได้ทำนาพญาไทแลทำที่นี่ สำหรับ เป็นเครื่องเพลิดเพลินใจเช่นนั้น อย่างเล่นโขนเล่นละคร ถ้ายุคดีก็ตาย เมื่อันตากุหลาบ เมื่อันกัน”

การกล่าวหาให้ร้ายรัชกาลที่ 5 เป็นความจริงที่ว่าในโลกนี้มีคนรักก็มีคนเกลียด รัชกาลที่ 5 ก็คงเช่นเดียวกัน คงจะมีคนเกลียดชังและอิจฉาริษยาอยู่บ้าง จะนั่นควรแสดงถึงประพานะ จึงมี ผู้กล่าวว่าโดยเฉพาะเป็นผู้ที่อยู่ในคณะกรรมการดีด้วย นับว่าเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ดังที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชนราภีในพระราชนัดดาเล่าข่าวว่า

“พุดถึงการรับเสด็จและพุดถึงการซื้อของมีความเจ็บใจเป็นอันมาก แต่ความเจ็บใจอันได จนถึงขาหัวว่าเป็นผู้ทำลายแผ่นดินสยามก็ไม่มีความเสียใจเท่าที่ได้เห็น ปรากฏว่า...เป็นผู้มีความอิจชา

โดยจะไม่เกิดในสังหารเอง ก็ได้ถูกดังแมลงล้วงไส้พ่อนภายในมาเสียนานแล้ว ความรู้สึกเหมือนอย่างมีผู้บอกว่ากรรมหลวงชัรญาณหยอกผู้หญิง แกจะคิดเห็นว่าจะเชือหรือไม่เชือ ข้าองจะเป็นผู้ไม่เชือคำบอกนี้ก่อนคนอื่นหมวด ฉันไดถ้ามีผู้มาบอกเรื่อง...เช่นนี้จะไม่เชือเหมือนกัน แต่นี่เข็ขาดลบหที่หนังสือมันมาโดนในตาเอง โดยไม่มีผู้ใดจะใจเอามาให้ เวลาออกจากเมืองโรมได้แยกเป็นขบวนน้อย...ไม่ได้มานในขบวนนั้น จรุญไดรับหนังสือเมล์บางกอกที่ป้าเลอโน กันนำมาส่งได้ถูกหนังสือนั้นเห็นว่าเป็นรายงานประชุมเสนอต่อ หรือเป็นหนังสือของเล็กซึ่งจะเป็นส่วนบุคคลได้ส่งให้จรุญอาคินส์ไปให้กรรมสมนติที่เยนัว...แต่ครั้งนี้ไม่ได้แต่ต้องเงินแผ่นดินสักอัฐเดียว ด้วยเห็นว่าเป็นแต่การอกรมาวักษาตัวไม่ใช่ราชการ ถ้าจะว่าตัวช้อของให้ลูกเมียญาติมิตร ก็เงินซึ่งยกให้เป็นส่วนข้าแล้ว ข้าจะให้กันจะเป็นอะไรไป ถึงจะไม่ไปให้ ใครเงินนั้นก็ไม่ไปเพิ่มภูลในราชการแผ่นดิน ถ้าจะกำตัวเงินส่งให้ผู้ใดไปเสียเงิน ๆ ใจจะเป็นผู้มาว่าไม่เป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ถ้าจะว่าช้อของสำหรับตกแต่งพระที่นั่งหรือเครื่องใช้สอยแผ่นดิน กลับได้เปรียบเสียอีก ถ้าข้าจะทึ้งเสียไม่ช้ออะไรเลยไม่แต่งอะไรเลยจะผิดร้ายอะไร ใจจะ เป็นผู้บังคับ ว่าให้ชักเงินของด้วยออกช้อออกแต่ง เมื่อช้อของไปแต่งพระที่นั่งแล้วก็ตกเป็นของแผ่นดิน กลับเป็นผู้ชี้ชักผิด เช่นนี้ก็เป็นการหนักเต็มที่ทั่งโทษแต่ก็ไม่สู้เดือดร้อน เพราะเป็นกองกิเลส อันหนึ่ง ชึ้นรักตัวรักงานไม่สันโดด แต่เช่นมุตส์ที่ลงโทษต่อไปข้างท้าย เห็นว่าควรจะร้องอุทธรณ์คำตัดสินนี้ได้ คำตัดสินนั้นดังนี้ “เห็นจะไม่พ้นเป็นข้าค่าฝรั้งเป็นแน่ หรือจะเป็นชาตของบ้านเมืองที่หากจะให้เป็นไป จึงเป็นได้ดังนี้ “ความอันนี้อ่านไม่ออกว่าไดทำอะไร ชั่งสมควรจะเป็นข้าค่าฝรั้ง...”

เรื่องความเมตตา จะเห็นได้ว่า รัชกาลที่ ๕ ทรงพระเมตตาต่อชนทุกชน ในพระราชหัตถเลขาฉบับอื่น ไดกล่าวถึงไว้มากนัย เช่น นางทราย ติดคุกที่สิงคโปร์ เป็นต้น ในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ จะเห็นความเมตตาของพระองค์ที่ทรงมิต่อเจ้าพระยาymราชอย่างล้นพ้น ประหนึ่งว่าเจ้าพระยาymราชเป็นบุคคลในครอบครัวผู้หนึ่ง นอกจากนี้ยังเห็นได้ว่า แม้แต่นายคนั้น ซึ่งเป็นเงาะที่ทรงน้ำมาชูบเลี้ยงไว้ พระองค์ทรงพระเมตตา มิได้ทรงทอดธุระ แม้ในสีงเล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างเช่น นายคนั้นฝากรูปไปให้ญาติพี่น้อง พระองค์ทรงรับเป็นพระราชนูรักษ์ให้

“ด้วยอ้ายคนั้นฝากรูปไปให้พี่น้อง ได้ส่งออกมาด้วยแล้ว
ถ้ามีช่องที่ใจจะไปตรวจราชการเงื่อนนั้น ขอให้นำไปส่งให้มันด้วย”

เกี่ยวกับเจ้าพระยาymราช และครอบครัว แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงพระเมตตาต่อครอบครัวนี้อย่างประณาณค่ามีได้ อาจจะกล่าวได้ว่า พระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าถันกระหม่อมเช่นนี้ มิอาจจะกดแทนได้จนสิ้น ด้วยอย่าง เช่นวันทำบุญวันเกิดของเจ้าพระยาymราช พระราชนัดดาเขาว่า

“พรุ่งนี้จะเป็นวันที่ทำบุญอายุครบ 4 รอบ อันเป็นที่ผูกใจจัมນ้อยู่นั้น จึงขอจดหมายฉบับนี้
ให้พร

ขอให้มีอายุยืนนาน ปราศจากโรคภัยอันเป็นที่ต้องแห่งกำลังกายแลกกำลังบุญญา ที่จะได้
ทำการอันหนักสำหรับน่าที่ ให้สำเร็จตลอดได้

แท้จริงราชการที่เราทำอยู่ด้วยกันบัดนี้ เป็นการที่คนเกิดมาคู่บารมีกันจึงจะทำได้ เท่าเรา
เป็นการยกการหนัก ชี้คนสามัญจะเห็นตามให้ตลอดได้ยาก ขอเสียงบารมีของตัวเองให้พระเจ้าฯ พระ
ยาธิราชด้วยเดชความสัตย์สุจริต ปราวนดีต่อประชาชนและชาติภูมิ ขอให้พระหั้งปวงประทิทีแก่
เจ้าพระยาณราชด้วยความสัจฉอกล่าวอ้างนี้

ได้ส่งของบุญมาเป็นของขวัญ ขอให้ไวเป็นที่หมายไว้ แลเป็นสวัสดิมมงคลด้วย เทอญ”

อีกตอนหนึ่งกล่าวถึงของเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่ทรงพระราชทานให้เจ้าพระยาณราช

“มีความคิดถึงได้ซื้อขัมสองอย่างส่งมาให้ ปลาทูไม่มีเขาว่าวันอย่างทุกนี้ มันข้ามไปเสีย
ผึ้งตัวนอกรอก”

ในพระราชหัตถเลขา กล่าวถึงเจ้าพระยาณราชน้ำไว้ ด้วยพระราชหฤทัยระลึกถึง จึง
พระราชทานของขวัญมาให้ พร้อมหั้งทรงแนะนำการปฏิบัติตนระหว่างเจ็บไข้ ว่า

“เมื่อวันที่ ๑ ประชุมเลี้ยงปีใหม่ตามเคย มีความคิดถึงเจ้ามาก รู้สึกขาดไปที่เดียว ได้จับ
ฉลากสำหรับด้วยความตั้งใจว่าจะให้เจ้า พอินจับได้นกหวีดเงินมีเงินทิศ แต่เบ็ดบรรจุไม่ขึ้นไปได้
ที่มีข้ออยู่ข้างข้าง เข้าที่ที่เป็นผู้บุญชาการผลตรະเวน จึงได้จันกหวีดนั้นบรรจุหินส่องมา ขอให้รับไว้
พร้อมกับคำอ่านวยพรนี้ใหม่ ขอให้หายเจ็บไข้ กำลังบริบูรณ์ดีโดยเร็ว จะได้รับราชการให้เต็มความ
ตั้งใจ ขอให้เจริญอายุ วรรณ ศุข พล ปฏิภาณ ทุกประการทุกเมืองเที่ยญ”

อีกตอนหนึ่ง ว่า

“โกรเลขวันที่ ๑๗ วันแล้ว มีความเสียใจด้วยยังนัก ขอให้ระวังตัวเอง อย่าให้จับไข้ ย้ายที่
เสียหาอากาศทางจะดีกว่ามั้ง”

จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ว่า เจ้าพระยาณราชได้รับราชการสนองพระเดช-
พระคุณ อยู่ใกล้ชิดเบื้องบุคลบาทด้วยความซื่อสัตย์สุจริต รักษาตัวยิ่ง รักแผ่นดิน สมเป็นเสนาบดี
ผู้ยิ่งใหญ่ ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย จึงนับได้ว่าเจ้าพระยาณราช ต้นตระกูล “สุขุม” ได้เชิดชู
เกียรติของคระภูมิ เป็นตัวอย่างของเสนาบดีผู้จงรักภักดีต่อษัชติรัชและแผ่นดินอย่างเอกสารผู้หนึ่ง